

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ

Գավառի պետական համալսարանի պրոֆեսոր,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
էլփոստ՝ khachatryan08@mail.ru

Գոյություն ունեն բազմաթիվ հրապարակումներ Բաքվի Աղջկա աշտարակի մասին, որոնցում ադրբեջանցի պատմաբանները, կեղծելով փաստերը, ապարդյուն փորձում են հիմնավորել, որ այդ աշտարակը կառուցվել են իրենց թյուրքական նախնիները մ.թ. ա. 12-րդ կամ մ. թ. ա. 8-7-րդ դարերում: Հոդվածում հերքվում են ադրբեջանցի «պատմաբանների» կողմից շրջանառվող «փաստերը», ցույց է տրվում, որ Բաքվի աշտարակը չէր կարող կառուցվել սկյութների, թյուրքական ժողովուրդների, պարսիկների, ինչպես նաև այլ ժողովուրդների և ցեղերի կողմից: Այն տիպիկ հայկական ճարտարապետության հուշարձան է, ինչպիսին Կաբիրի զրադաշտական տաճարն է, որը կառուցվել է Վանա լճի ափին մ.թ. ա. 1-ին դարում Հայաստանի թագավոր Արտաշես IV-ի (Արշակունի) կողմից: Նման աշտարակ-տաճարներ, նույնիսկ ավելի հին, գոյություն են ունեցել նաև Հայաստանի այլ շրջաններում: Դրանք նվիրված էին զրադաշտական գլխավոր աստվածությանը՝ Արամազդին, և նրա վեց համշասպանո՞ւնեին: Բաքվի աշտարակն այդպես է կոչվել՝ ի պատիվ Անահիտ աստվածուհու՝ Արամազդի դստեր և կնոջ, կարևոր դեր է խաղացել Կաբիրի ծեսերի մեջ, ուստի աստվածուհու արձանը տեղադրվել է աշտարակի գագաթին:

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, Փոքր Հայք, Ադրբեջան, Աղվանք, սկյութներ, կիմերներ, թյուրքեր, Ափշերոն, Բաքու, Աղջկա աշտարակ, կաբիրներ, Գաբառու, լեգենդ:

20-րդ դարի սկզբին կազմավորվեց արիեստաժին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն և մտավ ԽՍՀՄ կազմի մեջ, իսկ կովկասյան շիա թուրքերը, որոնք պաշտոնապես կոչվում էին կովկասյան թաթարներ, վերանվանվեցին

ադրբեջանցիներ: Եվ անմիջապես պետականորեն կազմակերպվեց տարածաշրջանում պետականություն ունենալու պատմական և մշակութային հիմքեր «ստեղծելու», կեղծ պատմագրություն հորինելու գործընթացը: Դրան աջակցում և խրախուսում էին ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները՝ իրենց կողմից ստեղծած այդ կեղծ պետության գոյությունն արդարացնելու համար: Ադրբեջանական նորաթուխ պատմաբանների կողմից ադրբեջանցիների պատմական տարածքներ հռչակվեցին ինչպես այդ հանրապետության, այնպես էլ պատմական Աղվանքի կամ կովկասյան Ալբանիայի, Իրանի հյուսիսարևմտյան, պատմական Հայաստանի տարածքները, իսկ այդ տարածքներում եղած կրոնական-մշակութային հուշարձաններն էլ համարվեցին ադրբեջանական:

Տարածաշրջանի բոլոր ճարտարապետական հուշարձանների կառուցումը վերագրվել է կիմերական, սկյութական ցեղերին, աղվաններին, միդիացիներին, որոնք, չգիտես՝ ինչ հրաշքով, հռչակվել են ադրբեջանական ժողովրդի թյուրքական նախնիներ: Սակայն այնպիսի ցեղային միություններ, ինչպիսիք եղել են կիմերները և սկյութները, կամ էլ այնպիսի պրոտոպետություն-չիֆոդոմ¹, ինչպիսին եղել է Աղվանքը՝ կովկասյան Ալբանիան, որևէ մշակութային առաջընթացի դրսևորումներով երբեք աչքի չեն ընկել: Մինչդեռ մշակույթ, քաղաքակրթություն ի վիճակի է ստեղծել միայն էլիտա ձևավորած զարգացած ժողովուրդը և ոչ թե ցեղը, որի ստեղծածը կարող է առավելապես պրիմիտիվ դրսևորում ունենալ²: Աղվանական ցեղերի կողմից կառուցած որևէ ճարտարապետական հուշարձան հայտնի չէ: Ավելացնենք նաև, որ վերը նշված ցեղերից և ոչ մեկը թյուրքական ռասային չի պատկանել: Ինչ վերաբերում է Միդիային կամ Մարաստանին, որը նույնպես հայտարարվում է թյուրքերի նախահայրենիք, ապա դա նույնպես ճիշտ չէ: Մարերը եղել են արիացիներ, իսկ Միդիան կամ Մարաստանն էլ՝ որպես պետություն, ծագել և հզորացել է մ.թ.ա. 7-րդ դարում, սակայն մի քանի տասնյակ տարի հետո այն նվաճվել է Պարսկաստանի կողմից, դարձել նրա նահանգներից մեկը: Մարերն էլ ժամանակի ընթացքում տարրալուծվել են ռասայական տեսակետից հարազատ արիական հարևան ժողովուրդների՝

¹ Омельченко О. А., Всеобщая история государства и права. Учебник. Т. 1, М., «Эксмо», 2007, с. 43-47.

² Тойнби А. Дж., *Цивилизация перед судом истории*, М., «Айрис-Пресс», 2003, с. 82-126.

հայերի ու պարսիկների մեջ, և դուրս մղվել պատմության թատերաբեմից՝ առանց որևէ մշակութային նշանակալից հետքեր թողնելու³:

Համարվում է, որ ադրբեջանական կեղծ պատմագրությունը հիմնադրվել է Զ. Բունիաթովի, Ֆ. Մամեդովայի, Ֆ. Ալիևայի, Թ. Մամեդովի, Ս. Կասումովայի, և այլոց կողմից⁴, սակայն դրա սկիզբը դրվել է Ադրբեջան քվազիպետության հիմնադրման առաջին իսկ տարիներին՝ որպես տարածաշրջանի պատմամշակութային հուշարձանները յուրացնելու միջոց: Ադրբեջանական կեղծ պատմագրության ակունքներում կանգնած են ինչպես ադրբեջանցի, այնպես էլ այդ նպատակով հանրապետություն հրավիրված կամ էլ սովետական կենտրոնական մարմինների կողմից գործուղված այնպիսի այլազգի պատմաբաններ ու մշակութաբաններ, ինչպիսիք են Ե. Պախոմովը, Ա. Ֆիտունին, Ի. Շչեբլյինը, Լ. Բրետանիցկին, Վ. Մինորսկին, Լ. Վեյմարնը, Վ. Զումմերը և այլք⁵: Հենց նրանք էլ, նախորդելով Ս.

³ Рагозина З. А., История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы, Изд.: А. Ф. Маркса, СПб, 1903; Струве В. В., История Древнего Востока «Госполитиздат», 1941 гл 31-с-365-388; Дандамаев М. А., История Мидии, М.-Л., 1956; Дьяконов И. М., История Мидии, М.-Л., 1956; Иггар Алиев, История Мидии. Баку, 1960; Ямпольский З. И., Древняя Албания в III-I вв. до н. э.- Баку: АН Аз. ССР, 1962; Он же: Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана.- Уч. зап. АГУ им. С. М. Кирова, сер. яз. и лит., 1966, N 2, с. 62-64; Он же: Древняя Албания в III-I вв. до н. э.- Баку: АН Аз. ССР, 1962; Он же: Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. Уч. зап. АГУ им. С. М. Кирова, сер. яз. и лит., 1966, N 2, с. 62-64.

⁴ Бунитов З. М., Азербайджан в VII - IX вв. - Баку, 1965; Он же: Избранные сочинения в 3-х томах. Баку, 1999; Мамедова Ф., „История албан” Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, «ЭЛМ», 1977; Она же: Кавказская Албания и албаны. Центр исследований Кавказской Албании, Баку, 2005; Мамедов Т. Х., Албания и Атропатена по армянским источникам, Баку, 1992; Касумова С. Ю., Азербайджан в III-VII вв. Этно-культурная и социально-экономическая история Баку. Баку, «Элм», 1993; Алиева Ф. К., Культура Античного Азербайджана, Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в. н.э.). Баку, 2007; Алиев И., История Мидии. Баку, 1960; Он же: Очерки истории Атропатены. Баку, 1989; Он же: Нагорный Карабах. История. Факты. События. Баку, 1989; Меликов Р. С., Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.) Баку, 2003 և այլք:

⁵ Пахомов Е. А., Девичья башня и ее легенда. Изв. Азербайджанского Археологического комитета, вып. I, Баку, 1925, с. 33-38; Зуммер В. М., Художественные памятники Азербайджана. Баку, 1926; Фитуни А. П., Бакинская Девичья башня//Известия «Азкомстарис», вып. 3, Баку, 1927, с. 140-154; Щеблыкин И. П., Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами (материалы). Баку, «АзФАН», 1943; Александрович-Насыфи Дж., Девичья башня в Баку//Известия «Азкомстарис», вып. 3, Баку, 1927, с. 140-154, 155-163, 163-167; Дадашев С. А., Усейнов М. А. Архитектура азербайджана /III-XIX века/. М., 1948; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда. М., 1963; Бретаницкий Л. С., Баку. Издание 2-е, дополненное.

Աշտորեյլիին, Ս. Վելիսին, Դ. Ախունդովին և այլոց, ստեղծել են Բաքվի Աղջկա աշտարակի և այլ պատմական հուշարձանների մասին կեղծ պատմագիտական տեսություններ⁶: Աղջկա աշտարակին բացառիկ ուշադրություն է ցուցաբերվել, քանի որ այն գտնվում է Բաքվում՝ Կասպից ծովի եզրին, հանդիսանում է այդ քաղաքի խորհրդանիշը: Նրանց այդ հավակնությունները հայ պատմաբանների ու ճարտարապետների կողմից հասցեական և արժանի հակահարված չեն ստացել, Ափշերոնի և հարակից տարածքների, Դերբենդի հայկականության հարցերը չեն վիճարկվել: Նրանց գծած Մեծ Հայքի քարտեզները Ափշերոնը և Դերբենդը չեն ներառում Մեծ Հայքի տարածքի մեջ, իսկ Աղջկա աշտարակի, դրա պատկանելության հարցը չի քննարկվել, դրան որևէ նշանակություն չի տրվել⁷:

Ադրբեջանցի հեղինակներն իրենց աշխատանքներում, առանց բացառության, նկարագրում են Աղջկա աշտարակը և փորձում դրա ադրբեջանական լինելու ապացույցներ գտնել (ավելի շուտ՝ ստեղծել), սակայն նրանց «ձեռքբերումներն» այդ ուղղությամբ հորինված են և բնականաբար գիտականորեն չեն կարող հիմնավորվել: Նրանց նկարագրություններից պարզվում է, որ այդ աշտարակը բաղկացած է 8 հարկից, ունի 28 մետր բարձրություն, պատերի հաստությունը ներքևում՝ 5, վերին մասում՝ 4,7 մետր է, իսկ տրամագիծը ներսից՝ 6,5 մետր: Այն բաղկացած է երկու մասից: Վերին մասը՝ կառուցված տեղի սպիտակ ավազաքարով և կրաշաղախով, 12-րդ դարի

Ленинград-Москва, «Искусство», 1970; **Бретаницкий Л. С., Веймарн Б. В.**, «Искусство», 1976, և այլն:

⁶ **Велиев С. С.**, Древний, древний Азербайджан: Ист.-геогр. очерки. Баку, «Гянджлик», 1983; **Мамед-заде К. М.**, Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.). Баку, «Элм», 1983; **Мамедова Г.**, Зодчество Кавказской Албании. Баку, «Чашоглу», 2004; **Ашурбейли С.**, История города Баку период средневековья, Баку, «Азернешир» 1992; **Она же:** О датировке и назначении Гыз-Галасы в крепости Баку // Изв. АН АзССР. История, филология и право. 1974. № 3. с. 46-51; **Она же:** Государство Ширваншахов (VI – XVI вв.), Баку, «Элм», 1983; **Она же:** Предположение о строительстве Девичьей Башни в первые века н.э. Баку, 1989; **Мамедова Г.**, Зодчество Кавказской Албании, Баку, «Чашоглу», 2004; **Ахундов Д. А.**, Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана, Баку, Аз. гос. изд-во, 1996; **Гасанов Г. А.**, «Девичья башня», Баку, «Гашиоглу», 2014 և այլն:

⁷ **Երեմյան Ս. Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության...), Երևան, 1963, **Պետրոսյան Գ. Բ.**, «Աշխարհացոյցի» հեղինակի առեղծվածը, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1971, № 10, էջ 54-60, **Հարությունյան Բ.**, Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղագրությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, № 12, էջ 61-76 և այլն:

է, իսկ ներքին՝ զլաքարերով և անտաշ քարերով մասը կառուցվել է վերին մասից շուրջ 100 տարի առաջ՝ 11-րդ դարում: Նրանցից ոմանք ենթադրում են, որ աշտարակն ունեցել է գմբեթ, որը հետո քանդվել է: Քանի որ 11-12-րդ դարերում մուսուլման արաբների կամ Շիրվանշահերի տիրապետության պայմաններում կրոնական բնույթի նման շինություն կառուցելն անհնար էր, ուստի ենթադրվում է, որ այն ունեցել է պաշտպանական նշանակություն: Որոշ դեպքերում էլ դրա կառուցումը և անվանումն արհեստականորեն կապվում են ինչ-որ մուսուլման տեղական խանի ու նրա աղջկա մասին պատմող ավանդագրույցի հետ: Նրանց բոլորի կողմից անխտիր բերվում և քննարկվում է այդ լեգենդը, որը փաստորեն միակ «ապացույցն» է այդ աշտարակի մուսուլմանական-թուրքական լինելու, դրա կառուցման պատճառների և այդպիսի անվանում ունենալու մասին: Ըստ այդ ավանդագրույցի՝ ինչ-որ տեղի իշխանավոր սեռական նկրտումներ է ունեցել իր սեփական աղջկա նկատմամբ: Հորից պաշտպանվելու համար և որպես հոր հետ ամուսնանալու պայման՝ առաքինի կույս աղջիկը պահանջել է կառուցել բարձրաբերձ աշտարակ: Եվ երբ հայրն այն կառուցել է, առաքինի աղջիկը բարձրացել է դրա գագաթը, այնտեղից նետվել Կասպից ծով և մահացել: Անպայման շեշտվում է, որ այդ լեգենդը պահպանվել է տեղաբնիկների, այսինքն՝ շիա թուրքերի հիշողության մեջ: Հասկանալի է, որ նրանք բոլորովին էլ տեղաբնիկ չեն: Աշտարակի հնության և ադրբեջանական լինելու այլ ապացույց փաստորեն չկա:

Այդ լեգենդի գոյության մասին առաջին անգամ հիշատակում է ռուս ճանապարհորդ Ի. Բերեզինը: Նա գրում է, որ երբ ինքը 1842թ. այցելել է Բաքու, տեղի փոքրաթիվ բնակիչներից իմացել է, որ հին ժամանակներում Բաքվի մի տիրակալ ցանկացել է ամուսնանալ իր դստեր հետ: Դուստրը համաձայն չի եղել և ամուսնությունը ձգձգելու համար առաջարկել է կառուցել աշտարակ: Երևի հույս է ունեցել, որ հայրը չի կառուցի նման աշտարակ, բայց նա կառուցել է: Եվ երբ աշտարակն արդեն պատրաստ է եղել, աղջիկը մտել և փակվել է դրա մեջ⁸ և ոչ թե նետվել Կասպից ծով: Ծովը նետվելու վարկածը հնարել են ադրբեջանցի պատմաբանները: Բերեզինը նաև վկայում է, որ Բաքվի տարածաշրջանում այդ ժամանակ թուրքեր համարյա չեն եղել: Նա գրում է. «Բաքվի պրովինցիայի բնակչությունը մեծ մասամբ մուսուլման է: Սակայն միայն վեց գյուղ է զբաղեցված թյուրքական ցեղի կող-

⁸ Березин И., Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1850, ч. 3, с. 18-19.

մից: Մնացածը պարսիկներ են»: Նշվում է նաև, որ Բաքվում կար 200 հայ ընտանիք, բայց «առաջ շրջակա գյուղերը բնակեցված են եղել հայերով...: Իսկ այժմ դրանք լքված կամ զբաղեցված են մուսուլմանների կողմից կամ էլ ծածկված են ավազով»: Օրինակ է բերվում Բաքվի մոտակայքում գտնվող Բազոնյա գյուղը: Այն բնակեցված է մուսուլմաններով, սակայն «դրանում գտնվում են հայկական սրբերի՝ Իլիայի և Անդրեյի գերեզմանները»⁹: Պետք է նշել նաև, որ Բաքվում ու նրա մերձակայքում շրջելիս նրա ուղեկիցները եղել են հայեր՝ վաճառական Այվազովը և ոմն Կարապետ, այնպես որ Աղջկա աշտարակի լեգենդը նա կարող էր լսել հայերից և ոչ թե մուսուլմաններից, հատկապես փոքրաթիվ թյուրքերից (որոնք հետագայում հռչակվելու են ադրբեջանցիներ), որոնց հետ նա չի շփվել: Իսկ դա նշանակում է, որ նշված լեգենդը պահպանվել է ոչ թե թյուրքերի, այլ տեղաբնակ հայերի մեջ, որոնք էլ պարսիկների հետ եղել են տարածքի հիմնական բնակիչները: Բերեզինը նաև ենթադրում է, որ Աղջկա աշտարակը կարող է լինել Սասանյանների ժամանակ կառուցված և կրոնական բնույթի կառույց է:

Ադրբեջանական հին և միջնադարյան ճարտարապետության «գիտականերից» է Դ. Ախունդովը: Նա գրել է «Հին և վաղմիջնադարյան ադրբեջանական ճարտարապետություն» կեղծագիրը¹⁰: Վերնագրից արդեն իսկ պարզ է դառնում, որ նա ադրբեջանական ժողովրդի ու նրա կուլտուրայի պատմությունը տարել է դարերի խորքը, նրանց համարել տեղացի, ավտոխտոն ժողովուրդ: Նա պնդում է, որ ներկայիս Ադրբեջանում և դրան հարակից տարածքներում դեռևս մ.թ.ա. 7-րդ դարից գոյություն են ունեցել առանձնահատուկ և ինքնատիպ ալբանա-միդիական-ատրպատականյան պետություն և քաղաքակրթություն, դրա բնակիչներն ու կրողները եղել են թյուրքեր, իսկ այդ տարածքներում առկա բոլոր քաղաքները, ամրոցները, պատմամշակութային այլ կոթողները թյուրք-ադրբեջանական են: Համառորեն հայերի ու Հայաստանի մասին որևէ հիշատակում չանելով՝ այս «ճարտարապետը» անցում է կատարում Աղջկա աշտարակին: Այն համարում է մ.թ.ա. 7-րդ դարից մնացած ադրբեջանական ժողովրդի հնագույն ճարտարապետության **միակ պահպանված հուշարձանը**¹¹: Թե ինչպես է որոշվել, որ այն մ.թ.ա.

⁹ Березин И., Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1850, ч. 3, с. 39, 41:

¹⁰ Ахундов Д. А., Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана, Баку, Аз. гос. изд-во, 1996.

¹¹ Ахундов Д. А., նշվ. աշխ., էջ 54.

7-րդ դարի է, և ինչու է ադրբեջանական-թյուրքական, չի պարզաբանվում: Չի մոռացվում նաև այնպիսի կարևոր «ապացույց», ինչպիսին է լեգենդը առաքինի աղջկա և նրա ցանկասեր ծնողի մասին, որը շահարկվում է բոլոր ադրբեջանցի «աշտարակագետների» կողմից,: Բերվում են նաև ադրբեջանցի պատմաբանների կողմից հորինված այլ զրույցներ, որոնք նույնպես այս «ճարտարապետի» երկում կատարում են «Աղջկա աշտարակ»-ի ադրբեջանական-թյուրքական լինելը վկայող ապացույցների դեր: Գիտակցելով «ապացույցի» պակասավոր լինելը՝ նա փորձում է գտնել որևէ այլ փաստ, և այն «գտնում է» Նիզամի Գյանջևիի «Իսկանդեր-Նամե» պոեմում: Դրա գլուխներից մեկում, որը կոչվում է «Իսկանդերն ավերում է կրակի կոատները: Հրաշագեղ Հազար Հումայունի (Հմայողի – Ս.Խ.) դյուֆանքը», Նիզամին հայտնում է, որ Իսկանդերը (Ալեքսանդր Մակեդոնացին), զորքով մտնելով **Ազուրբադազան**, այն է՝ Ատրպատական, հրամայել է ավերել այնտեղ գտնվող բոլոր կոատները: Այնտեղ եղել է «...ինչ-որ կրակ (կրակատուն)՝ հրաբորբոք, իսկ դրա շուրջբոլոր՝ քարեր, ժողովրդի մեջ Խուդի-Սուզ կոչվող: Ոսկյա ապարանջաններով զարդարված 100 հերպետներ պաշտում էին այն: Անհավատների կողմից գնահատված էր նա: Տիրակալը, ում փայլով պատած էր ամբողջ աշխարհը, կարգադրեց այդ կրակը հանգցնել: Այնտեղից նա սլացավ դեպի Սպահան»¹²: Այս տողերի հիման վրա նա եզրակացնում է, որ այդ **Ազուրբադազանը** ներկայիս ադրբեջանական հանրապետության տարածքն է, իսկ այնտեղ գտնվող և Խուդի Սուզ կոչվող կրակատունը, որը նշանակում է «ինքն իրեն վառվող», Բաքվի Աղջկա աշտարակը¹³: Եվ իբր իր կառուցման ոճով այն պատկանում է հին ադրբեջանական **միդիական-ապշերոնյան** ճարտարապետության տիպին: Թե ինչու է այն պատկանել այդ առասպելական ճարտարապետության դպրոցին և ոչ թե մեկ այլ, ինչպիսիք առկա են ադրբեջանական այլ ճարտարապետ-պատմաբանների երևակայության մեջ, չի պարզաբանվում: Ինչ վերաբերում է Ա. Մակեդոնացուն, ապա նա եղել է Ատրպատականի տարածքում, և, ըստ երևույթին, նրա հրամանով այնտեղ ավերվել է Ատր-Գուշնասպ կրակատունը: Ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում նա երբեք չի եղել: Նա մոռանում է հիշատակել կամ չգիտի, որ գոյություն է ունեցել հայկական Ատրպատականի նախարարություն՝

¹² Низами., Пять поэм, М., изд-во худ. лит., 1968, с. 597-600; Ахундов Д. А., նշվ. աշխ., էջ 54.

¹³ Ахундов Д. А., նշվ. աշխ., էջ 54.

տեղ զբաղեցնող «Գահնամակ»-ում (46-րդը)¹⁴, իսկ այդ Խոտի Սուզ կոչված տաճարը հայոց Ատրպատականի մայրաքաղաքի մոտ գտնվող Ատր-Գուշ-նասպ կոչվողն է:

Շարունակելով զարգացնել իր հորինած անհեթեթ վարկածն Աղջկա աշտարակի մասին՝ Ախունդովը շարունակում է պնդել, որ Բաքվի Աղջկա աշտարակը, «հավանաբար կառուցված լինելով մ.թ.ա. 7-րդ դարում», հետագայում, ինչպես դա ակնհայտ է դառնում Նիզամու Նշված պոեմից, վերածված է եղել գրադաշտական տաճարի՝ նվիրված **Ահուր Մազդին և նրա վեց համշասպանդներին** կամ հիպոստասներին կամ էլ գուցե Միհր աստծուն: Նշվում է նաև, որ մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերում կառուցված լինելով որպես գրադաշտական կրակատուն, իսլամի դարաշրջանում այն վերածվել է աստղադիտարանի, փարոսի, խաղացել պաշտպանական կառույցի դեր: Հիշատակվում է նաև, որ Բաքվի նախնական անուններից է եղել նաև Բագավանը, բայց թե որտեղից է այդ վկայությունը վերցված, չի բացատրվում, դրա մասին որևէ աղբյուր չի նշվում: Հայկական գրավոր աղբյուրների ու ճարտարապետական հուշարձանների մասին չի էլ հիշատակվում, իսկ եթե հիշատակվում է, ապա դրանք հայտարարվում են աղվանական, և այս հանգամանքն ավելի է շեշտում այս պատմաբանի գրվածքի կեղծ լինելու չափը¹⁵:

Հետխորհրդային շրջանում հանդես եկած ադրբեջանական-ալբանամիդիական «մեծ» ժողովրդի «ճարտարապետական ժառանգության» մասին գիտության ամենաառաջիկալ առաջամարտիկներից է ոմն պատմաբան և դիվանագետ Հ. Հասանով: Այդ ուղղությամբ նրա «Աղջկա աշտարակը» երկում ձևակերպված «հայտնագործությունները» ուղղակի ցնցող են¹⁶: Դրանում հայտարարվում է, որ Աղջկա աշտարակը կիմերասկյութական կրակարան-սրբատեղի է, կառուցվել է ի պատիվ աստվածուհի աղջկա» մ.թ.ա. 8-րդ դարում¹⁷: Եվ որ կիմերները և սկյութները եղել են թյուրքական ցեղեր, իսկ Ադրբեջանի և հարակից տարածքների բոլոր հնագույն հուշարձանները՝ կիկլոպյան ամրոցներ, սրբատեղիներ և այլն (բոլորը՝ հայկական), այդ թվում՝ Աղջկա աշտարակը, կառուցվել են նրանց կողմից: Հետևաբար դրանք ադրբեջանական-թյուրքական ժողովրդի ժառանգություն են:

¹⁴ Գահնամակ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, 1976, էջ 662-664:

¹⁵ Ахундов Д. А., նշվ. աշխ., էջ 54-60:

¹⁶ Гасанов Г. А., «Девичья башня», Баку, «Гашиоглу», 2014.

¹⁷ Гасанов Г. А., «Девичья башня», Баку, «Гашиоглу», 2014, էջ 31-46:

Այսպիսով, եթե մինչ նա Աղջկա աշտարակի կառուցումը սովորաբար կապում են աղվան-ալբանացիների, միդիացիների և թյուրքական ծագում ունեցող հոների զարմանալի խառնուրդի հետ, և այն համարում 12-րդ դարում տարածաշրջան ներխուժած թուրքերի հանճարի ճիշ, իսկ Դ. Ախունդովը՝ մ.թ.ա. 7-րդ դարում անհիշելի ժամանակներից տեղում բնակվող թյուրքերի կողմից կառուցված, ապա սրա կողմից առաջադրված տեսակետը դրա կառուցման և անվանակոչման մասին ուղղակի ֆանտաստիկ է: Հայտարարվում է, որ կիմերասկյութական ցեղերը (որոնք համարվում են նույնություն), տարածաշրջանում հաստատվել են մ.թ.ա. 14-13 դարերում, իսկ մ.թ.ա. 8-րդ դարում էլ սկսել են ստեղծագործել և կառուցել ճարտարապետական հուշարձաններ, որոնց թվում է նաև Աղջկա աշտարակը: Դրա թյուրքական-սկյութակիմերական լինելու ապացույց է համարվում այն հանգամանքը, որ նման աշտարակներ կառուցված են եղել թյուրքական-սկյութական աշխարհի այլ հատվածներում ևս: Ոմն հնագետ Թունջեր Բայքար իբր հայտնաբերել և նկարագրել է 100-ից ավելի թյուրքական Աղջկա աշտարակներ, որոնցից 10-ը՝ Ադրբեջանում: Ալթայում նույնիսկ գտնվել է մի Աղջկա աշտարակ, որը նույնպես ունի ութ հարկաբաժին (յարուս), ինչպիսին է Բաքվինը: Ադրբեջանի տարածքում աղջկա աշտարակներ են հայտնաբերվել նաև Շամախիում, Ջաբրահիում, Լեռնային Ղարաբաղում, Նախիջևանում, Հարավային Ադրբեջանում (Ատրպատական կամ Միդիա) և Արևմտյան Ադրբեջանում (Հայաստանում):

Աղջկա աշտարակի ադրբեջանական լինելու և դրա հնության ապացույց է հայտարարվում նաև Նախիջևան քաղաքի մոտ գտնվող, մ.թ.ա. 8-6-րդ դարերում կառուցված Օղլան-կալա, Վայխիր Գյավուր, Գյանջայի (հայոց Գանձակ քաղաքի) մոտ, ինչպես նաև Ափշերոնյան թերակղզում գտնվող, այդ նույն ժամանակին պատկանող և կլոր աշտարակներ ունեցող կառույցներ: Հայտարարվում է, որ մ.թ.ա. 8-րդ դարի Վանի ամրոցի ժայռերի վրայի մի արձանագրության համաձայն՝ Ադրբեջանում (?) եղել են շուրջ 120 քաղաքներ¹⁸: Վկայակոչվում են նաև Աղջկա աշտարակի մոտերքում, ծովում հայտնաբերված ձկան բրոզե արձանիկ և ցլի գլուխ, որոնք մ.թ.ա. 2-1-ին դարի են և կարող էին նվիրաբերված լինել աշտարակի խորհրդանիշ հանդիսացող սրբին¹⁹:

¹⁸ Гасанов Г. А., «Девичья башня», Баку, «Гашиоглу», 2014, էջ 43-53:

¹⁹ Гасанов Г.А., նշվ. աշխ., էջ 42-43; Алиев В., Керимов В. Исследование Оглангалы//Археологические открытия 1975 года. М., «Наука», 1976, с. 497-498.

Այնուհետև նրա կողմից հերքվում է Ախունդովի կարծիքն այն մասին, որ Աղջկա աշտարակը եղել է զրադաշտական կառույց: Ձորուաստրիզմը հին պատմական Ադրբեջանում տարածում չի գտել, թեև պարսիկները քանիցս փորձել են նրանց ստիպել ընդունել այն: Եվ դա այն պատճառով, որ հին Ալբանիայի, Միդիայի թուրք բնակիչները եղել են **չափազանց առաքինի** և չէին կարող ընդունել այնպիսի անբարոյականություն, ինչպիսին է զորաստրիզմի սրբագործած մերձամուսնությունը: Ավեստայում նույնպես վկայված է հին իրանցիների ու տուրերի (թյուրքերի) դիմակայության մասին, որի պատճառը հենց ինքեստն է²⁰: Բերվում է նաև ամենափրկիչ լեգենդը առաքինի աղջկա և նրա անբարոյական հոր մասին, քննարկվում դրա և Աղջկա աշտարակի առնչության հարցը, և այն ռեկոնստրուկցիայի է ենթարկվում: Զրադաշտական աղջիկը, ըստ օրենքի, պարտավոր է եղել ամուսնանալ սեփական հոր հետ, իսկ այս դեպքում դա այդպես չէ: Իրականում այն հին թյուրքական-սկյութական է՝ կապված նրանց բարոյական ինքնագիտակցության հետ: Անանուն առաքինի աղջիկն իրականում եղել է սկյութաթուրքական կուսության ու կրակի աստվածուհի Տաթիթին: Նրան նվիրված տաճար և արձան է գտնվել մերձսևծովյան սկյութական Խեթսոն քաղաքում: Նրա արձանիկներ են գտնվել շատ սկյութական կուրգաններում, դոլմեններում, այդ թվում՝ Ադրբեջանի տարածքում գտնվող:

Ինչ վերաբերում է Աշտարակի ութհարկանի լինելուն, ապա այդ առթիվ նշվում է, որ ութ թիվը սկյութների մոտ ունեցել է սրբազան նշանակություն: Սկյութական պանթեոնում եղել են ութ աստվածներ, և սկյութական հասարակական ու պետական ատրիբուտիկան ներկայացված է ութթևանի աստղով: Հերոդոտոսը հաստատում է այդ փաստը և բերում այդ աստվածների անունները՝ դրանք թվարկելով հունական աստվածների հետ համեմատության մեջ: Ինքն էլ (< Հասանովը) այդ աստվածներին համեմատել է թյուրքական ժողովուրդների, այդ թվում՝ հոների պանթեոնի աստվածների հետ և պարզել, որ դրանք նույնություն են և իրենց բոլոր բնութագիրներով լիովին համընկնում են: Բերվում են այդ համեմատության արդյունքները: Դրանից հետևություն է կատարվում, որ Աղջկա աշտարակի ութհարկանի լինելը պայմանավորված է եղել սկյութական ութ աստվածների գոյության հանգամանքով, և ամեն մի հարկաբաժին նվիրված է եղել նրանից մեկին: Նրանցից ամեն մեկն աշտարակում ունեցել է իր կրակարան-որմնախորշը: Իսկ աշտա-

²⁰ Гасанов Г. А., նշվ. աշխ., էջ 75-76:

րակի գագաթին կանգնեցված է եղել Տաբիթիի արձանը: Այսպիսով, պարզված է համարվում նաև այն հանգամանքը, թե ինչու է աշտարակը եղել ութհարկանի²¹:

Կիմերական և սկյութական ցեղերին Հ. Հասանովը ներկայացնում է որպես մեկ ռասայական-թյուրքական միասնություն, որը նույնպես այս գիտնական-դիվանագետի հիվանդագին երևակայության արդյունք է և հերքվում է լեզվական և հնագիտական նյութերով: Վերոնշյալ ցեղերը, համենայնդեպս սկյութները, եղել են ոչ թե թյուրքեր, այլ հնդեվրոպացիներ կամ արիացիներ: Եվ անկախ ռասայական պատկանելությունից՝ նրանք առանձնահատուկ մշակույթով աչքի չեն ընկել և չէին կարող ընկնել²²: Կիմերների ու սկյութների միջև որևէ հարազատական կապ և միասնության փաստ նույնպես գրանցված չէ: Նրանք տարածաշրջան են ներխուժել ոչ թե մ. թ. ա. 14-13-րդ, այլ 8-րդ դարում: Հայկական տարածաշրջան ներթափանցելուց անմիջապես հետո էլ նրանք բախման մեջ են մտել միմյանց հետ: Նրանք միասին կամ առանձին որևէ մշակութային կամ քաղաքական միջոցառում չեն ձեռնարկել ոչ մ. թ. ա. 8-րդ, ոչ էլ հետագա դարերում, ինչպես երևակայում է Հ. Հասանովը: Ընդհակառակը, նրանք միշտ պատերազմել են միմյանց դեմ: Երբեմն Երեմյանը կամ Ի. Դյակոնովը հիշատակում են Հայաստանում կամ հարևան տարածաշրջաններում կիմերների կամ սկյութների ստեղծած թագավորությունների մասին²³, սակայն դա անհավանական է: Խոսք կարող է

²¹ Мамедова Г., Зодчество Кавказской Албании. Баку, “Чашоглу”, 2004. Ахундов Д. А., նշվ. աշխ.:

²² Тамара Райс., Скифы, строители степных пирамид, М., ЗАО «Центрполиграф», 2021; Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латынских о Скифии и Кавказе. Т. 1. Греческие писатели. СПб., 1890; նույնի՝ Известия древних писателей греческих и латынских о Скифии и Кавказе. Т.1 и т. 2. Латынские писатели. СПб., 1890: Երեմեան Ս. Տ., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտիի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ. ՊԲՀ, (1968) № 2, էջ 89-116, Զահուկյան Գ. Բ., Կիմերների և կիմերերենի պրոբլեմը արդի գիտության մեջ. ՊԲՀ, 1977, № 4, էջ 73-82: Дитмар А. Б., От Скифии до Элефантины. Жизнь и путешествия Геродота. М., 1961; Смирнов А. П., Скифы. М., «Наука», 1966; Ельницкий Л. А., Скифия евразийских степей. Новосибирск, «Наука», 1977; Граков Б. Н., Скифы. Научно-популярный очерк. М., Изд-во МГУ, 1971; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э. А., От Скифии до Индии: Загадки истории древних ариев. М., “Мысль”. 1974; Моммзен Т., История Рима. Том 4, Ростов на Дону, «Феникс», 1997, с. 262, 266-267; Тер-Мартirosов Ф. И. Скифское царство в Передней Азии и исторические основы предания о Паруире Скайорди как царе Армении. ՊԲՀ, 1994, № 1-2, էջ 67-84:

²³ Երեմյան Ս. Տ. Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները...: Дьяконов И. М., История Мидии. Книга I. Баку, “Нагыл Еви”, 2012, с. 246-252, 254.

գնալ միայն նրանց կազմակերպած ցեղային միության կամ պրոտոպետության մասին, ընդ որում ժամանակավոր բնույթ կրող և ոչ համատեղ: Նաև «Աղջկա աշտարակ» կառուցելու որևէ պատճառ, պայման ու հնարավորություն այդ քոչվոր ցեղերը չեն ունեցել: Եվ ոչ մի աղջկա պաշտամունք վայրի ասպնջական ցեղերին չէր կարող մղել նման աշտարակ կառուցելու: Նրանք զբաղված են եղել իրենց ամենօրյա նյութական կարիքները հոգալով և նման բարձրաբերձ աշտարակ՝ նվիրված աստվածներին, այն էլ քոչի ճանապարհին, նրանք չէին կարող կառուցել: Այթայից մինչև սևծովյան տափաստաններում երբեմնի կառուցված կուրգանները գուցե և կառուցվել են սկյութների կողմից, սակայն նրանցից և ոչ մեկը նման չէ Աղջկա աշտարակին: Եվ այն, ինչպես նաև Ադրբեջանի ու դրա շրջակա տարածքներում գտնվող այլ պատմամշակութային և ճարտարապետական հուշարձաններից և ոչ մեկը, այդ թվում՝ մուսուլմանական, կապված չեն ադրբեջանցի կոչվող ժողովրդի հետ և չեն կառուցվել նրա ներկայացուցիչների կողմից:

Ինչ վերաբերում է **Աղջկա աշտարակին**, ապա այն հայկական է: Դրա հայկականության առաջին ապացույցը գտնվում է Մ. Խորենացու «Աշխարհացույց»-ում²⁴, որը երբեմն վերագրվում է շուրջ 2 դար նրանից հետո հանդես եկած Անանիա Շիրակացուն: Սակայն այդ հանգամանքը տվյալ դեպքում որևէ նշանակություն չունի: Ավելին, դրանով էլ ավելի է հիմնավոր դառնում այն հանգամանքը, որ Մեծ Հայքի աշխարհագրությունը Շիրակացու դարում ևս, այն է՝ Խորենացուց շուրջ 200 տարի հետո, էական փոփոխությունների ենթարկված չի եղել²⁵ և որ Մեծ Հայքի ներքին կառուցվածքի և աշխարհագրության հարցերը ակտուալ նշանակություն են ստացած եղել

²⁴ **Մովսես Խորենացի**, Աշխարհացույց//Մատենագիրք հայոց, հ.2, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2123-2193:

²⁵ **Անանիա Շիրակացի**, Աշխարհացույց // Մատենագիտություն, Թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները **Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի**, Երևան, 1979: **Патканов К. П.**, Армянская география 7-ого века. СПб., Типография императорской академии наук, 1877, **Պետրոսյան Գ. Բ.**, «Աշխարհացույցի» հեղինակի առեղծվածը, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1971, № 10, էջ 54-60, **Երեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության...), Եր., 1963, **Անանուն Է դարի**, Աշխարհացույց, Գիտա-քննական քնագիր **Ա. Յակոբեանի**, – Հանդես ամսօրեայ, Ա, ՃԻԷ տարի, Վիեննա – Եր., 2013, **Հակոբյան Թ. Խ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1984, էջ 232-233, **Հարությունյան Բ.**, Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղագրությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, № 12, էջ 61-76:

²⁵ **Gutschmid A.**, Kleine Schriften, B. III, Leipzig, 1892, S. 278:

նաև Շիրակացու կողմից: Այդ հանգամանքը կարևոր է նաև այն պատճառով, որ վերջինիս ապրած ժամանակաշրջանում, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Փայտակարանը, Բաղասականը, Պարսպատունիքը և Մեծ Հայքի այլ հյուսիսարևելյան տարածաշրջաններ շարունակել են համարվել հայկական, թեև դրանք 387 թվականից արդեն անջատված են եղել Մեծ Հայքից:

«Աշխարհացոյց»-ում սկյութների, մասքութների, հոների, և խազարների բնակության շրջաններ են նշվում Կովկասյան լեռներից հյուսիս ընկած տարածքները²⁶: Հիշատակվում են նաև դեպի Հյուսիսային Կովկաս տանող Ալանաց, Ծեքան և Դարբանդ (Դերբենդ) կոչվող դռները որպես հայերի կողմից պաշտպանվող: Պարզ է դառնում նաև, որ Դարբանդի պարսպից հարավ ընկած տարածքներում սկյութական, սարմաթական կամ հոնական (թյուրքական) որևէ ցեղային կամ պետական կազմավորում չի եղել²⁷:

Վրաստանի գավառների թվարկումից և նկարագրությունից հետո «Աշխարհացոյց»-ում անցում է կատարվում Աղվանքին: Նշվում է, որ Կովկասյան լեռների կողմից այն սահմանակից է Սարմատիային, տարածվում է մինչև Կուր գետը, «մինչև Կուր գետի մոտով, **թեպետև այստեղից (Կովկասյան լեռներից –Ս. Խ.) մինչև Կուր գետը վերցված է Մեծ Հայաստանից**»: Դա նշանակում է, որ Աղվանքը մինչև Կասպից ծով տարածված երկիր չի եղել: Բուն Աղվանքի գավառները թվարկելուց հետո նշվում են 20 հայկական գավառներ, որոնք պարսիկ թագավորների՝ Շապուհ Երկրորդի, մասամբ էլ Հազկերտ Երկրորդի կողմից հանվել են Մեծ Հայքի կազմից և մտցվել Աղվանքի մարզպանության մեջ: Դրանց թվում են Շակաշենը, Գարդմանը, Արցախը և այլ գավառներ: Նկարագրվում է նաև Մեծ Հայքի նահանգներից 11-րդը՝ Փայտակարանը՝ Ուտիքի շրջանից դեպի արևելք և հյուսիս, Երասխի վրա և Կասպից ծովի ափին, մինչև Դերբենդ գտնվող իր 12 գավառներով հանդերձ: Նշվում է, որ այդ նահանգը և դրա գավառները նույնպես հանվել են Մեծ Հայքի կազմից (387թ.) «և այժմ Ատրպատականի մեջ են մտնում»: Դրանք են **Հրաքոտ-Պերոժը, Վարդանակերտը, Յոթնփորակյան բազին-**

²⁶ Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց, էջ 2170:

²⁷ Անանիա Շիրակացի, Աշխարհացոյց, էջ 268-290, Հարությունյան Բ. Հ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2001, Գրիգորյան Վ., Հայաստանի ճարտարապետության պատմության հիմնովին վերանայման խնդիրը, ՊԲՀ., 2014, № 1, էջ 16-21:

քը, Ռոտ-ի Բաղան, Բաղանոտը, Առոս-Պիճանը, Հանին, Աթլին, Բագավանը, Սպանդարան-Պերոժը, Որմիզդ-Պերոժը և Ուտին²⁸:

Ակնհայտ է, որ **Յոթնփորակյան բագինք** կոչվածը հենց Աղջկա աշտարակն է: Ներսից 7 որմնախորշեր ունեցող ուրիշ որևէ «յոթնփորակյան բագինք» որևէ այլ վայրում, բացի Փայտակարանից, տեղորոշված չէ: Հենց այդ կառույցն է ունեցել և այժմ ունի 7 որմնախորշեր, և դրանցից ամեն մեկում կարող էր դրված լինել որևէ բագին, այն է՝ աստծո արձան: Իսկ դա նշանակում է, որ Ափշերոնյան թերակղզին, որի վրա գտնվում է այն, ինչպես նաև դրանից դեպի հյուսիս ոչ մեծ հեռավորության վրա գտնվող Դարբանդը կամ Դերբենդը նույնպես եղել է հայկական: Այդպես նաև դրա հետ միասին հիշատակվող **Բագավան** քրմական քաղաքը, որն ապագա Բաքուն է, և որի մոտերքում էլ գտնվել է **Յոթնփորակյան բագինքը**: Դրա անվանումից իսկ երևում է, որ այն ունեցել է կրոնական և ոչ թե ռազմական նշանակություն: Այն չի եղել և չէր կարող լինել պարսկական տաճար: Հերոդոտոսը վկայում է, որ Իրանում չեն եղել զրադաշտական տաճարներ: Նա գրում է, որ պարսիկները աստվածների պատվին արձաններ և զոհասեղաններ չեն կանգնեցրել: «Նման կերպ վարվողներին նրանք համարել են հիմարներ...: Նրանք նաև զոհեր են մատուցում արևին, լուսնին, կրակին, ջրին և քամիներին...»²⁹: Նրանից շուրջ 500 տարի հետո նույնը վկայում է Ստրաբոնը³⁰, իսկ վերջինից շուրջ 500 տարի հետո՝ Եղիշեն: Պատմելով 451թ. զրադաշտական Իրանի դեմ հայերի մղած պատերազմի մասին՝ Եղիշեն նկարագրում է հավատափոխության համար հայոց երկիր ուղարկված զրադաշտական մոզերի կատարած զանազան հակաքրիստոնեական ակցիաները, այդ թվում՝ բազմաթիվ քրիստոնեական եկեղեցիների փակման գործողությունները, սակայն ոչ մի փաստ չի ներկայացնում դրանք զրադաշտական կրակարանների վերածելու մասին³¹: Բացի դրանից՝ պարսկական ոչ մի աղբյուրում այդ հուշարձանը չի հիշատակվում որպես նրանց կողմից կառուցված:

Մյուս ապացույցն այն բանի, որ Աղջկա աշտարակը հայկական է, առկա է Քսենոֆոնի «Անաբասիս» երկում: Նա գրում է, որ երբ հունական 10000-

²⁸ **Մովսես Խորենացի**, Աշխարհացոյց, էջ 2172, **Անանիա Շիրակացի**, Աշխարհացոյց, էջ 295-296:

²⁹ **Геродот**, История, В 9-ти кн. Пер. с греч. Л., «Наука», 1972, с. 54.

³⁰ **Страбон**, География в 17 книгах, Под общей ред. проф. С. Л. Утченко, «Наука», М., 1964, с. 680-681:

³¹ **Եղիշե**, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, «Հայաստան», 1994:

անոց զորքի կազմում անցնելիս է եղել Հայաստանով, նկատել է, որ «հայկական տների մեծագույն մասի վրա կան աշտարակներ»: «Աշտարակ է ունեցել նաև սատրապի ապարանքը» (գիրք 4-րդ, գլ. 4.2)³²: Եթե այդպիսի կլոր կամ գլանաձև աշտարակներ լինեին Փոքր Ասիայի ու Պարսկաստանի տարածքներում, որոնցում նույնպես եղել է այս մեծ զորավարը, ապա հայկական շինությունների գլանաձև, յուրահատուկ տեսքը նրա վրա տպավորություն էր գործի, և դրա վրա նա ուշադրություն էր դարձնի: Ուստի դա նույնպես ապացույց է այն բանի, որ Բաքվի Աղջկա աշտարակը իսկապես հայկական է: Հասկանալի է, որ Քսենոֆոնի ժամանակ Հայաստանում սկյութներ կամ կիմերներ չեն բնակվել: Քսենոֆոնը սկյութների որոշ մնացորդների հանդիպել է միայն Խաղտիքի լեռներում:

Որ Բաքվի Աղջկա աշտարակը, ինչպես նաև Ափշերոնյան թերակղզին և ընդհանրապես Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգի տարածքում գտնվող ճարտարապետական հուշարձանները հայկական են, հիմնավորում է նաև այն փաստով, որ Դերբենդը կամ Դարբանդը, որի մասին հիշատակվում է նաև «Աշխարհացույց»-ում, եղել է հայկական: Եվ եթե մինչև Մեծ Հայքի թագավորության անկումը (387թ.) այն եղել է հայկական, Հյուսիսային Կովկասի ռազմաշունչ ցեղերից պաշտպանվել և սպասարկվել է հայկական զորքերի կողմից, ապա դա նշանակում է, որ Դերբենդից հարավ ընկած երկրամասերը, դրանց հետ նաև Ափշերոնյան թերակղզին, դրա վրա գտնվող Աղջկա աշտարակը նույնպես հայկական է, այն էլ կարող կառուցվել որևէ այլ ժողովրդի կողմից: Աղվանական ցեղերը ուժ, հնարավորություն և ստեղծագործական էլիտա չեն ունեցել այն կառուցելու, պաշտպանելու և սպասարկելու համար: Նման տեղեկություններ չեն պահպանվել: Դերբենդը չի եղել նաև Հյուսիսային Կովկասի ցեղերի՝ ալանների, մասքուտների, հոների, խազարների կամ էլ Հյուսիսային Կովկասի այլ ցեղերի իշխանության ու տիրապետության տակ: Նման դեպքում այդ պաշտպանական գծի ու ամրությունների դերն անիմաստ կդառնար: Բայց երբեմն կարծիքներ են հայտնվում, որ այդ ամրությունները կառուցել են ալբանական կամ հյուսիսկովկասյան և տեղացի կոչվող ինչ-որ ցեղեր՝ հայերից ու պարսիկներից պաշտպանվելու համար³³: Նման տեսակետը պարզապես անիմաստ է:

³² Քսենոֆոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1970, էջ 93, Հայ ժողովրդի պատմություն, ութ հատրից, հ. 1, ՀՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, էջ 469:

³³ Ханмагомедов С. О., Дербент. М., 1958; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда X-XI вв. М., 1963, с. 15; Ризванов З., Ризванов Р., История Лезгин: Краткий научно истори-

Դերբենդի հայկական լինելը ապացուցվում է հետևյալով. Գորուստանում (Բոյուք Դադ) հայտնաբերված քարարձանագրությունից հայտնի է դառնում, որ այնտեղ մ. թ. առաջին դարի վերջին կանգնած է եղել հռոմեական «Կայծակնային» կոչվող լեգեոնը՝ զորավար Լուկիոս Հուլիոս Մաքսիմոսի հրամանատարությամբ: Դրանում հիշատակվում է իմպերատոր Դոմետիանոս Գերմանիկոս Ֆլավիոսը (մ.թ. 81-96թթ.): Բ. Ջոնսի կողմից հաստատվում է, որ այդ արձանագրությունը փորագրվել է 83թ. հետո և մինչև 92թ.³⁴: Նա հայտնում է նաև, որ նշված լեգեոնը այնտեղ է գտնվել Դերբենդի լեռնանցքը հյուսիսկովկասյան ցեղերի ներխուժումներից պաշտպանելու, ինչպես նաև Հայաստանը հսկողության տակ պահելու համար, որը, սկսած Ներոնի ժամանակներից և Հռանդեայի պայմանագրով, հարկատու էր նաև Հռոմին: Այդ փաստը հաստատվում է նաև Խորենացու կողմից (գլ. ԾԴ)³⁵: Դրանով նույնպես ապացուցվում է, որ նշված ժամանակ և նպատակներով Հայաստանի Փայտակարան նահանգի վերոնշված հատվածում գտնվելիս են եղել հռոմեական զորքեր: Բ. Ջոնսը սխալմամբ ենթադրում է, որ Դերբենդը և Գորուստանը գտնվելիս են եղել Ալբանիա կոչվող պետության տարածքում³⁶, սակայն դա թյուրիմացություն է, որի մասին կխոսենք ստորև:

Դերբենդի, հետևաբար նաև Ափշերոնյան թերակղզու հայկական լինելը՝ նրա վրա գտնվող պատմական հուշարձաններով հանդերձ, ինչպես նաև Փայտակարան նահանգի մեջ մտած լինելու հանգամանքը ապացուցվում է նաև հետևյալով. «Աշխարհացույց»-ում Դերբենդը (Դարբանդ) ուղղակիորեն նշված է որպես հայերին պատկանող ամրոց և պաշտպանական կառույց³⁷: Այն որպես հայկական ամրոց է ներկայացված հայոց պատմիչների երկերում, ոչ ուղղակիորեն՝ հռոմեական աղբյուրներում: Մ. Խորենացին հայտնում է, որ հայոց թագավոր Վաղարշակ Առաջին Արշակունին (մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջ), պատերազմելով Կովկասն անցած հյուսիսականների դեմ, նրանց դուրս է քշել Հայաստանից, որից հետո անցել Կովկասից այն կողմ,

ческий очерк. Махачкала, 1990, с. 8-9; **Абдурагимов Г. А.**, Кавказская Албания – Лезгистан. История и современность. СПб., 1995. с. 67-70; **Касумов Н. К.**, Дербент – ворота Кавказа. Дербент, 2007; **Кудрявцев А. А.**, Город, не подвластный векам. Махачкала, 1976; **Он же:** Древний Дербент. М., 1982.

³⁴ **Jones Brian W.** The Emperor Domitian. London: Routledge, 1992, P. 155-157.

³⁵ **Մովսես Խորենացի**, նշվ. աշխ., էջ 220-221:

³⁶ **Jones Brian W.** The Emperor Domitian. London: Routledge, 1992, P. 157;

³⁷ **Մովսես Խորենացի**, Աշխարհացույց // Մատենագիրք հայոց, հ. 2, էջ 2149-251, 2153, 2170

հավաքել պարտված վայրի ցեղերի առաջնորդներին, խրատել, որ նրանք այլևս Հայաստանի վրա չարշավեն³⁸: Հասկանալի է, որ նա դա արել է՝ անցնելով Դերբենդը կամ մեկ այլ կովկասյան դուռ, սակայն դա տվյալ դեպքում որևէ նշանակություն չունի: Կովկասյան լեռներն ամբողջապես կազմել են Հայաստանի հյուսիսային սահմանը:

Հայտնի է նաև, որ Տրդատ Առաջին-Սանատրուկի թագավորման տարիներին հյուսիսկովկասցիներն անցել են Դերբենդը և մ.թ. 72թ. ու 75թ. ներխուժել Հայաստան: Նրանց դեմ ճակատամարտում հայոց այդ թագավորը հազիվ փրկվել է գերի ընկնելուց, բայց նրան հաջողվել է թշնամուն հետ մղել³⁹: Դիոն Կասիոսը պատմում է, որ երբ Կարակալային փոխարինած իմպերատոր Մակրինոսը 217թ. հայոց թագավոր է ճանաչել Տրդատ Երկրորդին և նրան շնորհել թագ, ապա վերջինս հույս է ունեցել «ամեն կերպ հասնել հռոմեացիներից ամենամյա վճարումների վերականգնմանը»⁴⁰: Հ. Մարկվարտի կարծիքով՝ այդ նպատակը տրվել է Դերբենդը հյուսիսկովկասցիներից պաշտպանելու համար⁴¹:

Խորենացին պատմում է նաև (գիրք 2, գլ. ԿԵ, ՀԵ), որ հայոց թագավոր Տիգրան-Սոյեմոսի որդի Վաղարշ Երրորդը «Ճորա դռնից», այն է՝ Դերբենդից ներխուժած և Կուր գետն անցած խազդիների ու բասիլների ցեղերի դեմ տեղի ունեցած ճակատամարտերում հաղթել և նրանց քշել է «Ճորա կապան»-ից այն կողմ: «Այն կողմում» տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական զորքը նորից հաղթել է, բայց հայոց թագավորը «կորուվի աղեղնավորների» ձեռքով սպանվել է⁴²: Եթե Դերբենդը հայերի ամրություն և քաղաք չլիներ, ապա ինչու՞ նրանք պետք է վայրի ցեղերին դուրս մղեին դրանից այն կողմ: Եվ ի՞նչ իմաստ ուներ նրանց Դերբենդից այն կողմ քշել, եթե այդ ամրությունները չպատկանեին Հայաստանին:

³⁸ **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 120-121:

³⁹ **Иосиф Флавий**, Иудейская война. С прим. К. А. Ревяко, В. А. Федосика, Минск, 1991, с. 283; **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, Երևան, «Հայպետհրատ», 1957, էջ 9-12, 57-58:

⁴⁰ **Кассий Дион**, Римская история, кн. VXIV-LXXX. Перевод с древнегреческого. Под ред. А. В. Махляюка; комментарий и статья А. И. Махляюка, СПб, “Нестор-история”, 2001, LXXVIII, 27.4, с. 331. **Marquart J.**, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 102.

⁴¹ **Marquart J.**, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 102.

⁴² **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 240-243: **Кассий Дион**, նշվ. աշխ., էջ 331, **Marquart J.**, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 102.

Խորենացին նույն տեղում վկայում է նաև, որ Վաղարշ Երրորդ-Սանատրուկի որդի **Խոսրով Առաջինը**, իր ծնողի վրեժն առնելու համար, նույնպես «անցել է մեծ լեռը (Կովկասը), հաղթել այնտեղի «հզոր ազգերին», նրանցից պատանդներ վերցրել (հարյուրից մեկին) «և իբրև իր տերության նշան՝ հունարեն գրով մի արձան է կանգնեցնում, «որպես զի հայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել հռոմայեցւոց»⁴³։ Այս վկայությունից պարզվում է, որ Կովկասի լեռնանցքները, այդ թվում՝ Դերբենդը, եղել է հայոց զորքերի հսկողության տակ։ Այդ մասին վստահորեն նշում են Հ. Մանանդյանը և Գ. Խալաթյանը՝ հղում անելով Թ. Մոմզենին⁴⁴։

Զենոբ Գլակի վկայությամբ նույնպես 4-րդ դարի սկզբին Դերբենդը և Կովկասյան մյուս լեռնանցքները եղել են հայկական զորքերի հսկողության տակ⁴⁵։ «Դաշնաց թղթում» ևս վկայված է, որ Կոնստանտին Մեծը հայոց թագավոր Տրդատ Երրորդին և Գրիգոր Լուսավորչին 325թ. Հռոմ հրավիրելուց և նրանց հետ դաշինք կնքելուց հետո դրամական օգնություն է ցույց տվել՝ Դերբենդը հոներից և այլ հյուսիսականներից պաշտպանելու համար⁴⁶։ Դերբենդը Իրանին է անցել միայն 387թ. հետո՝ Հայաստանը Իրանի ու Բյուզանդիայի միջև բաժանելուց հետո։ Այդ ժամանակվանից էլ Փայտակարանն ընդմիշտ անջատվել է Հայաստանից, մտցվել Իրանի կազմի մեջ և պաշտպանվել նրանց կողմից։

Պատմիչ Եղիշեի վկայությամբ Դերբենդը, որը նա կոչում է Դուռ, Հոնաց գունդ, Պահակ, Հոնաց պահակ՝ 5-րդ դարում արդեն եղել է իրանական ամրոց։ Հոներն էլ բնակվելիս են եղել Դերբենդից հյուսիս և ոչ թե դրանից հարավ ընկած տարածքներում։ Նշվում է նաև, որ Վարդան Մամիկոնյանը 451թ. պատերազմի նախօրյակին հարձակվել է Դերբենդի վրա և այն ավերել, որպեսզի հոները, որոնց հետ նա Իրանի դեմ դաշինք էր կնքել, կարողանան անարգել անցնել լեռնանցքը և հասնել հայոց զորքերին օգնության⁴⁷։ Պատմիչ Մ. Կաղանկատվացին ևս վկայում է, որ Տրդատ Երրորդ

⁴³ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 242-243։

⁴⁴ Մանանդյան Հ., քննական տեսություն..., հ.2, էջ 54, 59։ Халатянц Г., Очерк истории Армении, М., 1910, с. 319.

⁴⁵ Յովհան Մամիկոնյան (և Զենոբ Գլակ), Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, էջ 46, 50, 53-54, 57-59։

⁴⁶ Շահնազարյան Կարապետ, Դաշնաց թղթի քննությունն ու հերքումը, Փարիզ, 1862, էջ 71, 94։

⁴⁷ Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1989, էջ 156, 260, 286։

հայոց թագավորը, Գարգարացիների դաշտում պարտության մատնելով հոների, «նրանց քշել է մինչև հոների երկիրը»: Դա հոների դեմ պատերազմի նույն դրվագն է՝ նկարագրված Զենոբ Գլակի կողմից: Հասկանալի է դառնում, որ հոները քշվել են Դերբենդից այն կողմ⁴⁸:

Հաջորդ ապացույցը, որ Դերբենդը, հետևաբար Ափշերոնյան թերակղզին ու նրա վրա գտնվող Աղջկա աշտարակը հայկական է, առկա է Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» երկում: 842-րդ պարբերությունում նա հայտնում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը քարոզի միջոցով հայոց երկիրը «ծայրից ծայր», սկսած «Սատաղացիների քաղաքից մինչև Խաղտյաց երկիր, Կղարջքի մոտ, ապա ընդհուպ մինչև Մազքուտների սահմանները, մինչև **Ալանաց դռները, Կասպից սահմանները և հայոց թագավորության Փայտակարան քաղաքը**», հետո նաև այլ մարզեր, դրանց թվում Մարաց աշխարհը և Ատրպատականը, որոնք այդ ժամանակ մտնում էին Մեծ Հայքի մեջ, լիովին քրիստոնեացրել է⁴⁹: Դերբենդի անունը չի տրվում, բայց հայոց հյուսիսային սահմանը՝ Ալանաց դռնով հանդերձ, որի ուղղությամբ է գտնվել նաև Դերբենդը, ներկայացված է լիարժեքորեն: «Գահնամակ»-ում հիշատակվում է **Դարբանդյաններ** կոչվող նախարարական տոհմը, որն այնտեղ 60-րդն է⁵⁰: Հենց նրանք էլ եղել են Դերբենդ քաղաքի ու պաշտպանական կառույցների տերերը: Ոչ մի այլ ժողովուրդ չունի նման նախարարական տոհմ: Այսպիսով, եթե Դերբենդ ամրոցը, որը գտնվել է Մեծ Հայքի 11-րդ՝ Փայտակարան նահանգի հյուսիսում, եղել է հայկական, ապա դրանից հարավ ընկած տարածքները, այդ թվում Ափշերոնյան թերակղզին՝ իր պատմական հուշարձաններով հանդերձ, որոնցից է նաև Աղջկա աշտարակը, նույնպես եղել են հայկական:

Հանգամանքը, որ Ափշերոնի վրա և դրա շրջակայքում գտնվող սրբավայրերը, Աղջկա աշտարակը եղել են հայկական, և որ նման աշտարակներ եղել են նաև Հայաստանի այլ մասերում, հիմնավորվում է 9-10-րդ դարերի պատմիչ Թովմա Արծրունու «Պատմություն Արծրունյաց տան» երկի 2 (6-րդ) գլխի տվյալներով: Նա հայտնում է, որ հայոց Եդեսիայի մ.թ. 1-ին դարի թագավոր Անանունը Մեծ Հայքի Սանատրուկ (Տրդատ Առաջին – Ս. Խ.) թագավորի դեմ (մ.թ. 51-78թթ.) պատերազմելու ընթացքում սկսել է կառուցել մի

⁴⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, «Հայաստան», 1969, էջ 85:

⁴⁹ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 468-469:

⁵⁰ Գահնամակ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, 1976, էջ 663:

աշտարակ, որն ավարտին չհասած փլվել և տակովն է արել նրան: Փաստորեն, Անանունը կառուցելիս է եղել ոչ թե պաշտպանական նշանակություն ունեցող աշտարակ, այլ Աղջկա աշտարակի նման մի առանձին կառույց⁵¹: Արդյո՞ք այն փլվել է կառուցողների ոչ վարպետ լինելու պատճառով՝ հայտնի չէ, սակայն հենց դա կարող է լինել փլվելու հավանական վարկածը: Հարց է առաջանում, որ եթե մ.թ. 1-ին դարում, երբ ծաղկում էր գրադաշտական և հռոմեական ճարտարապետությունը, և երբ կառուցվում էին ամբողջ քաղաքներ ու ամրոցներ, օրինակ՝ Մծուրնը, իսկ Անանունի կողմից կառուցվող աշտարակը փլվել է, ապա ինչպե՞ս կարող էին սկյութները մ.թ.ա 8-րդ դարում կառուցել Աղջկա աշտարակը՝ կանգուն մինչև օրս: Ինչպիսի հիմարություն է պնդում Հ. Հասանովը: Հարց է առաջանում, թե ինչու պիտի Անանուն թագավորը կառուցեր Աղջկա աշտարակի նման տարօրինակ կառույց: Հարց, որը տրամաբանական է և ունի պատասխան, որ տրվելու է ստորև:

Թ. Արծրունին իր նշված երկի Ը գլխում գրում է, որ Վանա ծովակի ափին՝ Մասիք (Սիփան) լեռան դիմաց ընկած մի վայրում, հայոց Արտաշես Չորրորդ թագավորը՝ Տրդատ Առաջին-Սանատրուկի որդին, կառուցել է քաղաք, «որի վերևում աղբյուրն էր ցայտում: Զրի պահպանության համար դարձյալ ամուր պարսպեց Մարգարիտ կոչվող քարաբլուրը, այն պատեց պատերազմողների համար ամուր, անմատչելի պարիսպներով: Հաճելի լինելու ու ապահովության համար **ծովի խորության մեջ գցեց պարիսպներ**: Իսկ երեք մասի ճյուղավորված փոքր ու գոգաձև հովտում, որ սկսվում է երեք բլուրներից, **«շինե աշտարակ բարձրաբերձ փորրուածոյ միջոցաւ և ի վերայ նորա կանգնե զԱստղկեան պատկերն** (արձանը – Ս.Խ.) և մօտ նորա զտուն գանձու պաշտպանութեան կոռցն. Կարգէ և յօրինէ ի նմա փողոցն վաճառոց ամենալիցս և բաւականս. Գտանէ և ի վերագոյն լերինն անդր ի հարաւոյ կողմանէն աղբիւր սակաւաբուղիս, որոյ ջրմուղ կազմեալ ածեալ հասուցանէ ի մեջ հովտին»: Այնտեղ, «ի բավականութիւն աչքաց», և ծովեզրին նա պարսպապատել է գոգավոր տարածություն, տնկել ծառաշատ ու վայելչատես այգիներ, կառուցել քաղաք, որը կոչել է **Արտամատ**, դրա մոտ կառուցեց նաև մի ամրոց, որը կոչեց «Զարդ, այսինքն՝ պայծառություն ի վերայ պայծառայարդար շինուածոյն...»⁵²:

⁵¹ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմություն Արծրունյաց տան, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1985, էջ 80-81:

⁵² **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, նշվ. աշխ., էջ 86-89, **Մարգարյան Հ.**, Արտաշես Ա. Արքայի Արտամատ քաղաքը՝ ըստ Թ. Արծրունու «Արծրունյաց տան պատմության», Լրաբեր հասարա-

Հասկանալի է, որ Արտաշես Չորրորդ Արշակունին եղել է զրադաշտական: Դա ակնհայտ է դառնում նաև Թ. Արծրունու երկի վերոնշված հատվածից: Պարզ է դառնում նաև, որ Վանա ծովակի ափին նա կառուցել է «**աշտարակ բարձրաբերձ՝ փորուածոյ միջոցաւ**», դրա կողքին՝ Արտամատ անունով քաղաքը և ամրոց, որը կոչվել է Զարդ: Դրանց շուրջ տնկվել են այգիներ և ծառաստան-պուրակ: Դրա նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ 1. աշտարակը եղել է բարձրաբերձ, որը դրա գլխավոր հատկանիշներից է: 2. Բարձրաբերձ լինելու համար այն պետք է ունենար հաստ պատեր: Եվ, անկասկած, դրա պատերը եղել են հաստ: 3. Աշտարակի կողքին կամ մեջ եղել է աղբյուր, որը նույնպես նման աշտարակներին բնորոշ հատկանիշ է: 4. Այն եղել է «**փորուածոյ միջոցաւ**», այն է՝ սնամեջ, ինչպես Բաքվի Աղջկա աշտարակը: Անկասկած, դրա պատերի մեջ եղել են փորվածքներ կամ որմնախորշեր: 5. Աշտարակը եղել է տաճար և ոչ թե ռազմական օբյեկտ, աստղադիտարան, դիտակետ, թեև անհրաժեշտության դեպքում կարող էր նաև նման դերակատարություն ունենալ: 6. Այն սպասարկել են ինչպես քրմուհիներ, այնպես էլ քրմեր, որոնց բնակության համար մոտերքում կառուցված են եղել օթևաններ, ինչպես նաև «գանձատուն՝ կուռքերին հովանավորելու համար»: Իսկ գանձատունը ոչ միայն քրմական քաղաքի, այլև ընդհանրապես հայկական (և հունական) քաղաքի գլխավոր հատկանիշներից է: Դա նշանակում է, որ այն ունեցել է հաշվապահություն, դրամական և այլ միջոցների ելքի ու մուտքի հաշվառում, ծիսակարգերի, արարողությունների, հանդիսադիր խաղերի, տոների, գուսանական բեմադրությունների, ասմունքների, թվեյաց երգերի, թատերականացված ցուցքերի անցկացման ծրագիր, դրանց պատասխանատուներ, իսկ հանդիսատեսները կամ ուխտավորները վճարել են՝ դրանց ականատես կամ մասնակից լինելու համար, կամ էլ միջոցներ նվիրաբերել տաճարին: 7. Աշտարակից որոշ հեռավորության վրա կառուցված են եղել նաև շուկա և իջևանատուն, որոնք, ինչպես աշտարակը, եղել են քաղաք ձևավորող հիմնական օբյեկտները: Դա նշանակում է, որ այս աշտարակը ծառայել է նաև որպես ուխտատեղի, կառուցվել որոշակի տոների այնտեղ ուխտավորների ընդունելու և նրանց կարիքները բավարարելու համար: 8. Աշտարակ-տաճարի գլխին, ինչպես Բաքվի

կական գիտությունների, 2018, № 1, էջ 285-300: Այս հեղինակը ոչ միայն շփոթել է Արտաշես Չորրորդին Արտաշես Առաջինի հետ, այլև Վանա ծովակի ափին նրա կառուցած աշտարակի մասին պատկերացում իսկ չունի:

Աղջկա աշտարակի դեպքում է, կանգնեցված է եղել Անահիտ (Աստղիկ) դի-
ցուհու արձանը: Եվ «Հելլենիստական դարաշրջանում «Աստղիկ» անունն
արտացոլել է Անահիտ գերագույն աստվածուհու հատկանիշներից մեկը»⁵³:
9. Աշտարակը կառուցված է եղել քարաբլուրի վրա՝ հովտի կենտրոնում, որը
նույնպես դրա սրբության նշան է: Այն չի եղել հողի վրա կառուցված, քանզի
հողը, ըստ զրադաշտական հավատալիքների, համարվել է սրբազան տա-
րերք, և այդ տարածքը ոտքերով կոխկռտել չէր կարելի: 10. Հայկական-զրա-
դաշտական բոլոր սրբավայրերը, ինչպես և սա, կառուցված են եղել սրբա-
զան գետերի՝ Եփրատ-Արածանու, Արաքսի, դրանց վտակների և այլ գետե-
րի վրա, ինչպես նաև ծովերի ու լճերի ափերին: Այդ կանոնը սահմանված և
այդ մասին վկայված է Ավեստայի Անահիտ դիցուհուն նվիրված «Արդվի-
Սուր Աբան-Յաշտ»-ի 101-102-րդ և այլ տներում⁵⁴: 11. Ինչպես Բաքվի, այն-
պես էլ այս Աղջկա աշտարակի մոտ՝ Վանա ծովակի մեջ, կառուցվել են պա-
րիսպներ:

Թ. Արծրունին նույն այդ Ը գլխում հիշատակում է այն մասին, որ Արտա-
շես թագավորը Ջարդ ամրոցի կամ նշված աշտարակի մոտ տնկել է տվել
«ծառաշատ, բազմապիսի ծաղիկների անուշ բուրմունքով լցված ծաղկավետ
բուրաստան, որը ոչ միայն ախորժելի է աչքին և հաճելի հոտոտելիքին, այլև
դեղեր ստեղծելու համար՝ համաձայն **Ասկլեպիոսի բժշկական հնարիմաց**
վարդապետության»⁵⁵: Թովմա Արծրունու կողմից նկարագրված Արտամատ
քաղաքի անվանումը, ըստ որոշ աղբյուրների, Անահիտ աստվածուհու ան-
վան տարատեսակներից է: Բացի դրանից՝ նշված քաղաքի և աշտարակի
ավերակները մինչև վերջերս գտնվելիս են եղել Վանա լճի ափի այն հատ-
վածում, որտեղ, ըստ Թ. Արծրունու, դրանք կառուցված են եղել⁵⁶:

Համաձայն Ե. Բլավատսկայայի «Թեոսոֆիական բառարան»-ի՝ **Ասկլե-
պիոսը** եղել է կաբիրական գաղտնի ուխտի հովանավոր աստվածներից,
իսկ բժիշկ Հիպոկրատը՝ կաբիր կամ կաբիրական: Նշվում է նաև, որ կա-
բիրների գաղտնի կազմակերպության անդամները եղել են ոչ միայն զանա-

⁵³ Մարգարյան Հ., նշվ. հոդվածը, էջ 296:

⁵⁴ Авеста в русских переводах (1861-1996). Составление, общая редакция, примечания и спра-
вочный раздел И. В. Рака. Санкт Петербург, 1998, с. 239; **Дадаян Х.**, Армяне и Баку (1850-ые
гг. – 1920г.) Ереван, 2007.

⁵⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 86-87:

⁵⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 4 հատորից, հ. 1, Երևան,
1986, էջ 490:

զան գաղտնի ծեսերով զբաղվող և անառակության տրված քրմեր ու քրմուհիներ, այլև կանխագուշակներ, աստղագետներ, գիտնականներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, դասավանդել զանազան գիտություններ⁵⁷: Անկասկած է նաև, որ Թ. Արծրունին իմացել է կաբիրների ուխտի, Անանունի ու Արտաշեսի կառուցած աշտարակների նշանակության, ինչպես նաև այն մասին, որ Ասկեպիոսը եղել է ինչպես բժիշկների ու կանխագուշակների, այնպես էլ կաբիրական ուխտի (միաբանության, օրդենի) հովանավոր աստվածներից: Այս ամենը հուշում է, որ ինչպես Եդեսիայի Անանուն թագավորի կառուցած, այնպես էլ Վանա ծովակի ափին գտնվող այս և Կասպից ծովի ափին գտնվող Բաքվի Աղջկա աշտարակները նվիրված են եղել Արամազդին, նրա վեց համշասպանդներին ու Անահիտին, եղել զրադաշտական-կաբիրական տաճարներ: Դրա մասին է վկայում նաև այն, որ Անանունը եղել է քրիստոնեահալած, իսկ Արտաշես Չորրորդը՝ ռեֆորմատոր, ինչպիսիք եղել են կաբիրները: Այսպիսով, այս և Բաքվի Աղջկա աշտարակների միջև ակնառու ընդհանրություններ կան: Իսկ կաբիրների մասին անդրադարձ է կատարվելու ստորև:

Հաջորդ ծանրակշիռ ապացույցը՝ վկայող այն մասին, որ Ափշերոնի թերակղզում գտնվող Աղջկա աշտարակը հայկական է, առկա է Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» երկի 22-րդ պարբերության մեջ: Համաձայն դրա, երբ հայոց Խոսրով (Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի) թագավորը վերադարձել է Իրանի դեմ Միջագետքում կատարած հերթական արշավանքից, ապա նա հրաման է տվել «...ընդ կողմանս կողմանս դեսպանս արձակել հրովարտակս առնել, **յօթն բագինս մեհենիցն ուխտաւոր լինել պատկերաց կոռց դիցն պաշտաման:** Սպիտակ **ցլուք և սպիտակ նոխազօք, սպիտակ ձիովք և սպիտակ ջորովք, ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդուք**, ի վերջաւորս փողփողեալս, նշանակապ մետաքսիւքն և ոսկուք պսակօք և **արծաթի զոհարանօք**, յանօթս ցանկալիս ակամբք պատուականօք, ոսկով և արծաթով, ի հանդերձս պայծառս և ի զարդիս գեղեցիկս, զիւր ազգին Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր: Նա և հինգերորդ ևս հանէր յամենեայն մեծամեծ ասարացն ածելոց, և մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր: Իսկ զորքցն որ զիւրեան էին, ետ պարգևս և արձակեաց

⁵⁷ Блаватская Е. П., Теософский словарь, Изд. 2-е. М., «Сфера», 1994, Электронный вариант, с. 13-14, 130, 251-252.

յիւրմէ»⁵⁸: Այսպիսով, վերադառնալով պարսկական արշավանքից (մ.թ. 3-րդ դարի կեսեր), հայոց այս թագավորը երկրի բոլոր կողմերը հրովարտակներ է հղել՝ կարգադրելով ուխտագնացություն կատարել դեպի յոթ բազիններ ունեցող մեհյան և պաշտամունք կատարել դրանում գտնվող յոթ դիցերի կուռքերին, նրանց պատկերներին:

Պատմաբան Ս. Պետրոսյանը, հետևելով Ս. Երեմյանին, Ագաթանգեղոսի երկի տվյալ հատվածում առկա «յոթ բազիններ»-ի մասին այս հաղորդումից եզրահանգում է կատարում, որ տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է Գաբառու Բազինք կոչված կրակապաշտական սրբավայրին, որը գտնվելիս է եղել կամ տեղադրելի է սովետաիրանական (այժմ՝ ադրբեջանաիրանական) սահմանի մոտ գտնվող Кабирры (Գաբառու) կոչվող կուրգանի մոտերքում: Եվ որն էլ իր հերթին գտնվելիս է եղել Փայտակարանի կողմնակալությունում (պետք է նշել, որ այս հեղինակը Փայտակարանի տեղորոշման հարցում լիովին սխալվում է)⁵⁹: Ինչ է նշանակում և ինչու՞ է այն կոչվում «Кабирры-Գաբառու կուրգան», ինչու «Գաբառու» կամ կաբիր՝ նա չգիտի: Նրան պարզ է միայն, որ այն եղել է զրադաշտական տաճար: Ագաթանգեղոսի նշածն էլ կարող էր լինել ոչ թե և ոչ միայն Արաքսի և Կասպից ծովի ափին գտնվող «Գաբառու» կամ «կաբիր» տաճարը, ինչպես որ կարծում է Ս. Պետրոսյանը, այլ նաև Փայտակարանի Ափշերոնյան թերակղզում գտնվող Յոթնփորակյան բազինքը կամ Աղջկա աշտարակը, Աշտիշատի, Վանա ծովի մոտ և այլուր գտնվող տաճար-աշտարակները:

Հարց է նաև, թե արդյոք Ագաթանգեղոսի երկի տվյալ հատվածում խոսքը վերաբերում է մեկ յոթնփորակյան Բազինք-մեհյանի՝ նվիրված յոթ կուռքերի, թե յոթ մեհյանների՝ նույնպես նվիրված յոթ կուռքերի, որոնցից ամեն մեկն ունեցել է յոթ բազիններ (արձաններ) տեղադրելու որմնախորշեր և յոթ բազիններ, ինչպես որ է Բաքվի և Վանա ծովակի ափին գտնվող «Աղջկա աշտարակ»-ների դեպքում: Եվ դրանից ամեն մեկի գագաթին կանգնեցված է եղել Անահիտի արձանը (բազինը): Հայտնի է, որ զրադաշտական աստվածների ու աստվածուհիների թիվը ոչ թե 7-ն է, այլ 28-ը, և նրանցից ամեն

⁵⁸ **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 26, 28, **Агатаңгелос**, История Армении. Перевод с древнеармянского на русский язык, вступительная статья и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна, Ереван, 2004, с. 30-31.

⁵⁹ **Պետրոսյան Ս. Գ.**, Փայտակարանը և Պարսպատունիքը մ. թ. I դարի երրորդ քառորդում, ՊԲՀ, 1975, № 2, էջ 178, **Երեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Երևան, 1963, էջ 51:

մեկին Հայաստանում նվիրված են եղել բազմաթիվ մեհյաններ ու բազիններ: Իսկ այստեղ խոսքը «**յօթն բազինս մեհենիցն**» կամ յոթը յոթնփորակյան (կաթիրական) բազինների մասին է՝ նվիրված աստվածահայր Արամազդին, նրա վեց համշասպանդներին (Ամեշա-Սպենտաներին) ու Անահիտ դիցուհուն: Դրանք են՝ Բաքվի Աղջկա աշտարակը, Վանա ծովակի ափին Արտաշես Չորրորդ թագավորի կառուցածը, Արաքսի գետաբերանի մոտ և Կասպից ծովի ափին գտնվող Կաթիրի-Գաբառուն, Դարբնած քարը, որն իր նկարագրությամբ լիովին նման է կաթիրական տաճար-աշտարակներին, Հայոց Ատրպատականի Ատր-Գուշնասպ, Աշտիշատում գտնվող և Անահիտի անունով հայտնի մեհյանը՝ հար և նման Բաքվի աշտարակին, Անի Կամախում գտնվածը: Կարելի է նաև կարծել, որ Բաքվի Աղջկա աշտարակը երևի դրանցից ամենահինը և ամենասրբազանն է, քանզի գտնվելիս է եղել անմար կրակների մոտ: Գուցե այն, ինչպես նաև Սեբաստիայի մոտ գտնվողը, Ատր-Գուշնասպը, Աշտիշատինը և Կաթիրի-Գաբառուն կառուցված են եղել մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերին: Այդ հարցը կարելի է լուծել միայն փորձաքննությամբ: Սակայն այս զուգահեռները ապացույց են այն բանի, որ Բաքվի Աղջկա աշտարակը հայկական է: Եվ չի կարող թուրքական լինել:

Որ Բաքվի Աղջկա աշտարակը հայկական է, հիմնավորվում է նաև հետևյալով. Ագաթանգեղոսն իր երկի 809-813-րդ պարբերություններում հայտնում է, որ երբ Գրիգոր Լուսավորիչը հետ է դարձել «հունաց կողմերից» (Կեսարիա քաղաքից, որտեղ **եպիսկոպոս** էր օծվել) և հասել Տարոն, ապա լսել է, որ Արածանի գետի ափին՝ Քարքե լեռան գագաթին գտնվող «յաճախաշատ պաշտաման տեղում»՝ Աշտիշատում՝ ծառայող նաև «յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց Մեծաց», դեռևս շեն են մնացած եղել գանձերով լի «երեք բազինք»: Դրանցից մեկը կոչվել է Վահագնի անվամբ, երկրորդը՝ «Ոսկեմօր, Ոսկեծին դից, և բազինն իսկ յայս անուն անուանեալ Ոսկեհատ Ոսկեմօր դից, և երրորդ՝ մեհեանն անուանեալ Աստղկան դից, սենեակ Վահագնի կարդացեալ...»: Այս պարբերության իմաստն աղարտված է: Մեհյան և բազին հասկացությունների շփոթմունք և նույնացում կա: Պարզ չէ նաև, թե ինչու է Անահիտ դիցուհու անվան **մեհյանը** կոչվում «**Ոսկեմօր, Ոսկեծին դից**», որից հետո էլ հիշատակվում է նրա բազինը՝ արդեն կոչվող «**Ոսկեհատ Ոսկեմօր դից**»: Այդ հանգամանքից կարելի է գալ հետևության, որ Անահիտի մեհյան կոչվածն իրականում եղել է ոչ թե Անահիտի, այլ կաթիրական աշտարակ՝ նվիրված Արամազդին ու նրա վեց համշասպանդներին: Անահիտի բազինն (արձան) էլ կանգնեցված է եղել այդ աշտարակ-մեհյանի

գագաթին, ինչպես որ եղել է Վանա ծովակի և Բաքվի աշտարակների դեպքում: Եվ Աշտիշատի աշտարակ-մեհյանը Անահիտի անունով է կոչվել, քանզի դրա գագաթին կանգնեցված է եղել Անահիտ դիցուհու բազինը: Այդպիսի շփոթմունք առկա է Բաքվի Աղջկա աշտարակի անվան դեպքում:

Ակնհայտ է նաև, որ եթե Աշտիշատում չգտնվեր Արամազդ աստվածահոր և նրա վեց համասպանդների աշտարակ-մեհյանը, ապա ինչպե՞ս կարող էր այդ տաճարական քաղաքը դիտվել որպես «պաշտամունքի ութերորդ հոջակավոր վայր», Մեծ Հայքի թագավորների զոհեր մատուցելու տեղ, ինչպես որ կոչվում է Ագաթանգեղոսի երկում: Որ այնտեղ գտնվող Անահիտի արձանով մեհյանը իրականում եղել է կաթիրական աշտարակ-մեհյան՝ նվիրված Արամազդին ու նրա վեց համասպանդներին (նաև Անահիտին), ապացուցվում է նաև հետևյալով. Ագաթանգեղոսը գրում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը, հասնելով Աշտիշատ, «իրաման է տվել զորականին ու իր հետ եղած իշխաններին՝ ելնել (բարձունք – Ս.Խ.) և մուրճերով տապալել **բագինների շինվածքը**: Նրանք ելնելով շատ ջանացին, բայց չկարողացան բագինների դռները գտնել, որ ներս մտնեն, քանի որ դևերը նրանցից ծածկեցին (դրանք): Դրսից ջանացին, սակայն երկաթը չներգործեց այնտեղ...»: Այնուհետև Գրիգորն առել է տերունական խաչը, «և ելեալ ի ձորակէն եկեաց յանդիման **բարձրաբերձ տեղացն շինուածոցն** և ասէ. «Հրեշտակ քո, Տէր, հալածեսցէ զնոսա»: Նրա խաչից հողմ է բարձրացել, որի ուժով «ընկէց **զամենայն շինուածսն բագնացն**»⁶⁰: Այսպիսով, այնտեղ գտնվող բագինների շինվածքներից մեկը՝ բարձրաբերձ տեղում կառուցված, կարող էր և եղել է Արամազդին ու նրա վեց համասպանդներին նվիրված աշտարակ, որն էլ իր պատերի հաստության, բարձրության և կրաշաղախով ու քարով կառուցված լինելու պատճառով հնարավոր չի եղել կործանել: Եվ դա այն դեպքում, երբ կործանողները եղել են տեխնիկական միջոցներով զինված, երևի սակավորներ: Եվ միայն հրաշքով է այն կործանվել: Դրանից կարելի է մտահանգել, որ տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է Արամազդին ու նրա վեց համասպանդներին նվիրված կաթիրական մեհյան-աշտարակին, որի գագաթին կանգնեցված է եղել նման շինության համար պարտադիր Անահիտի արձանը: Եվ չէր կարող նման նշանավոր տաճարական քաղաքում Արամազդին նվիրված մեհյան-աշտարակ չլինել: Զինվորներին էլ չի հաջողվել դրան վնաս տալ, և դա ոչ միայն այն պատճառով, որ այն եղել է դժվարա-

⁶⁰ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 454-455:

մատուց, այլև դրա պատերը եղել են հաստ, այն եղել է բարձրաբերձ և կառուցված քարով ու կրաշաղախով: Դրա դռներն անգամ նրանք չեն կարողացել գտնել, որ մտնեն և ներսից քանդեն: Իսկ դա նույնպես վկայում է, որ այն եղել է սնամեջ: Այդ ամենը ևս առանձնահատկություններ են, որոնցով այն նմանվում է Բաքվի Աղջկա աշտարակին, պատկանում ճարտարապետության նույն ոճին:

Որ Աշտիշատի նշված մեհյանը եղել է կաթիրական աշտարակ՝ միաժամանակ նվիրված նաև Անահիտ դիցուհուն, հաստատվում է Փ. Բուզանդի երկի երրորդ դպրության ժԹ գլխի տվյալներով: Դրանում ասված է. «Այլ որդիքն Յուսկանն, Պապն և Աթանագենէս, զաստուածատեցութեանն զկեանս իրեանց վարէին. յանօրենութեան և **յամբարշտութեան** շրջէին: Եւ զամենայն աուրս կենաց իրեանց ի մեծի **յանդգնութեան** էին, և ոչ երկեղ աստուծոյ առաջի աչաց նոցա. և **ի բազում անառակութեան** և **ի գիջութեան** գնային, և զկարգն աստուծոյ արհամարհեալ այպանէին»⁶¹: Ինչպես տեսնում ենք, այս երիտասարդներին Բուզանդը համարում է անօրեն և ամբարիշտ և ոչ քրիստոնյա, այլ զրադաշտական: Այնուհետև նա պատմում է, որ Պապն ու Աթանագիները եկել են Աշտիշատ նախկին տաճարական քաղաք, և այնտեղ գտնվող եկեղեցու եպիսկոպոսանոցում, բազում անգամներ տրվելով «արբշտության» (շվայտության, զեխության, հարբեցողության), գինի են խմել և խնջույք-օրգիաներ կազմակերպել «բոզերի, վարձակների, գուաանների և ծաղրածուների հետ»: Եվ օրեր շարունակ տրվել «բազում անառակության» ու գիջության: Անառակության առթիվ պետք է նշել, որ այդ բառով «Հաճախապատում ճառք»-ում լայն իմաստով արտահայտված են «սովորական» սեռական բնույթի բոլոր հանցագործությունները՝ պոռնկությունը, բոզությունը, շնությունը, արյունապղծությունը, այն է՝ մոր, քրոջ, թոռնուհու, քրմուհիների, ուխտավոր կանանց հետ լինելը, որոնք ուղեկցվում էին ծիսական պարերով, երգերով ու աղոթքներով, երաժշտականացված թատերական տեսարաններով ու ցուցքերով: Մեր համապատասխան աշխատության մեջ բացահայտվել է նաև գիջության իմաստը: Այն ծիսական ձեռնաշարժություն է՝ նվիրված կրքոտ Անահիտ դիցուհուն: Սերմնահեղուկը հեղվել է նրա պատվին⁶²: Պատահական չէ նաև, որ նրանք խնջույքներ են կատարել Աշտիշա-

⁶¹ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987, էջ 76-77:

⁶² Խաչատրյան Ս. Ա., Գիջությունը որպես հին հայկական զրադաշտական և քրիստոնեական իրավունքի նորմ, ԳՊՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 1, 2015, էջ 495-519:

տում՝ նախկին գրադաշտական սրբավայրում: Իսկ նրանց կատարածը փաստորեն եղել է կաթիրական ծես, որում կանայք՝ վարձակ-պարուհիներ, երգչուհիներ, ցուցքեր կատարողներ, ուխտավոր ազնվական և ոչ ազնվական կանայք, նրանց նաժիշտները, հանդես են եկել Անահիտ աստվածուհու, նրա քրմուհիների դերերում, իսկ տղամարդիկ՝ Արամազդի, նրա համշասպանդների, Արամազդի ու Անահիտի որդի-աստվածների՝ Վահագնի, Միհրի, Ռաշնի, Սրոշի և այլոց դերերում, կատարել հատուկ պարեր, որի համար էլ կոչվում են ծաղրածուներ, իսկ նրանց կատարած պարաշարժումները՝ ծաղրածուներին վայել: Չպետք է մոռանալ, որ Հուսիկ կաթողիկոսի որդիներ Պապն ու Աթանագենեսը եղել են զինվորականներ, և կարելի է ենթադրել, որ նրանք և նրանց ուղեկիցները օրգիաներին ներկայացել են զինված, ինչպես պահանջվում է կաթիրական ծեսերի ժամանակ: Դա հիմնավորվում է նաև այն հանգամանքով, որ նրանց ուղեկիցները կոչվում են «տաճարակիցք», «ուրախակիցք» և «բազմականակիցք»: Այդպես Բուզանդը շեշտում է նրանց ոչ միայն գրադաշտական, այլև կաթիրական ուխտի անդամ լինելու հանգամանքը: «Ուրախակիցքներ» են կոչվել գրադաշտական, հատկապես կաթիրական համայնքին պատկանողների համակեցությունը, ինչպես նաև գրադաշտական երկնային թագավորությունում գտնվող առաքինի գրադաշտականների հոգիների հասարակությունը: «Բազմականակիցք» բառի տակ էլ կարելի է ենթադրել, որ խնջույքի ու ծեսերի կատարման համար հավաքված է եղել բավականին մեծ, երկսեռ բազմություն: Եվ նրանց այդ հավաքը փաստորեն եղել է Աշտիշատում կատարվող կաթիրական ծես:

Բուզանդը նշում է, որ նրանք այնտեղ խնջույքներ են կատարել շարունակաբար («բազում հատեալ յարբշռութիւն»)՝ այդ ընթացքում տրվելով սենական որոշակի հաճույքների և հարբեցողության, այդ թվում՝ գիջության: Դրա հասցեատերը եղել է Անահիտ դիցուհին: Սերմնահեղուկն էլ հեղվել է նրա պատվին: Իսկ դա նոր նրբագիծ է կաթիրագիտության մեջ: Այս ամենն էլ նորից վկայում է այն մասին, որ տվյալ դեպքում խոսքը ոչ թե սոսկ գրադաշտականների, այլ կաթիրականների միաբանության անդամների կողմից կաթիրական ծեսեր կատարելու մասին է: Այս ամենով նույնպես ապացուցվում է, որ Աշտիշատում նույնպես եղել է «Աղջկա աշտարակ», այսինքն՝ տաճար՝ նվիրված Արամազդին և նրա վեց համշասպանդներին, իսկ նրա գազաթին կանգնեցված է եղել Անահիտի արձանը: Անահիտի կապն էլ կաթիրական աշտարակի հետ լրացուցիչ կերպով ապացուցվում է նաև Փ. Բու-

զանդի երկի վերոնշված ԺԹ գլխի տվյալներով: Այս ամենն էլ նույնպես ապացույց է այն բանի, որ Բաքվի Աղջկա աշտարակը նույնպես հայկական է:

Հերոդոտոսի հայտնի երկում քանիցս հիշատակվում է «կաբիր» անվանումը և կաբիրական ուխտը: Նրա երկի հայերեն թարգմանության մեջ այն կոչվում է «կաբեյր»: Նա համարում է, որ կաբիրական ծեսերը պելասգներից ընդօրինակվել և դեռևս կատարվում են սամոթրակիացի կղզիաբնակների կողմից: **Նրանք նաև Հերմես աստծուն են պաշտել, որը պատկերված է եղել ձգված առնանդամով:** Աթենացիները նրանցից են ընդօրինակել Հերմեսի արձանի այդ ձևը: Պելասգցիներին էլ այդ կաբիրական ծեսերը և աստվածների կողմից շատ անուններ ունենալը **պատվիրել է բարբարոսներից փոխառել** Դոդոնեում գտնվող Ջևսի (Հայաստանում՝ Արամազդի – Ս. Խ.) տաճարի պատգամախոսը, որը հնագույնն է Հունաստանում: Եվ որում պատգամախոսել են քրմեր և քրմուհիներ⁶³: **Այսպիսով, փաստվում է, որ կաբիրական ծեսերը ընդօրինակված են բարբարոսներից:** Հաջորդ էջերում Հերոդոտոսը նկարագրում է կաբիրական-ծիսական զանգվածային տոնախմբություններ՝ կատարվող եգիպտական քաղաքներում, որոնց ընթացքում կանայք նաև բարձրացրել են իրենց զգեստների փեշերը, որից հետո կատարվել են սեռական բնույթի խառնակություններ (գլ. 64)⁶⁴, ինչպիսիք փաստորեն կատարվել են նաև Աշտիշատում: Այսպիսով, հիմնավորվում է, որ այնտեղ կատարվող խնջույքները, գիջությունը և այլն, իսկապես էլ եղել են կաբիրական ծեսեր:

Ստրաբոնը նույնպես քանիցս հիշատակում է կաբիրներին, նրանց աշտարակներն ու ծեսերը: Իր հայտնի երկի 7-րդ գրքի պատառիկներից մեկի 50-րդ ենթագլխում նա հիշատակում է կաբիրներին՝ նշելով, որ «աստվածներին՝ պաշտվող Սամոթրակիայում, շատերը նույնացնում են կաբիրների հետ, բայց դրա հետ միասին չեն կարողանում բացատրել, թե ովքեր են նրանք՝ կաբիրները, ինչպես նաև կիրիբանտները և կորիբանտները. ինչպես նաև՝ կուրետները և Իդեյական դակտիլները, նույնացվող նրանց հետ»⁶⁵: Այնուհետև նա նույն երկի 11-րդ գրքի 3-րդ գլխում, հիշատակելով կաբիրների կրոնական համայնքի ու նրանց ծեսերի մասին, **հայտնում է, որ կաբիրա-**

⁶³ Геродот, История. В 9-ти кн. Пер. с греч. Л., «Наука», 1972, с. 96-97, **Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 109:

⁶⁴ Геродот, История, В 9-ти кн., էջ 100:

⁶⁵ Страбон, նշվ. աշխ., էջ 310-311:

կան համայնքներ կամ միաբանություններ եղել են և կան նաև Փոքր Հայաստանի, Կապադովկիայի և Պոնտոսի տարածքներում: Նա հայտնում է նաև (նույն 3-րդ գլխի 7-րդ ենթագլխում), որ Փոյուզիայում և Կիպրոսում եղել են ինչ-որ կոլոնիալական (կաթիրական – Ս.Խ.) սրբազան ծեսերի հետևորդներ՝ կատարող սատիրների, վակխների և տիտիրների նման ծիսական պարեր և մասնակցող օրգիաների՝ կապված դեռահաս **Ջևաի ծննդյան, դաստիարակության հետ և ի պատիվ աստվածների մոր...** Նրանք ներկայանում են որպես մարդիկ՝ աստծուց ներշնչված և վակխական խելահեղությանը խոցված: Աստվածությանը ծառայողների կերպարանքով սրբազան ծեսերի կատարման ժամանակ նրանք սարսափեցնում են մարդկանց **ռազմական պարերով՝ կատարվող լիակատար զինված վիճակում և ուղեկցվող ծնծղանների աղմուկով... ու աղաղակներով:** Եվ որ...աստվածային ծառայողներն այդ տեղերում կոչվում են նույն (աստվածների) անուններով»⁶⁶:

Նույն գրքի 15-րդ գլխում Ստրաբոնը նկարագրվում է կաթիրների կրոնական ծեսը՝ «ուղեկցվող ֆելետաների, ծնծղանների, թմբուկների **խրախուսող և հրճվանք արտահայտող աղաղակներով և ոտքերի դոփկյուններով, զանազան անուններ հնչեցնելու հետ**»: Անուններ, որոնցով նրանք ոգեկոչել են աստվածներին (Արամազդին, նրա վեց հիպոստասներին, նրանց ուղեկից հրեշտակներին, Անահիտ դիցուհուն ու նրա շքախմբի կանանց, Աստղիկ, Նանե դիցուհիներին), երգչախմբի անդամներին և սրբազան ծես կատարողներին՝ Կաթիրներին, կարիբանտներին, պաներին, սատիրներին և տիտիրներին: Նրանք աստված են կոչել Վակխին, Ռեային՝ Կիբելա Կիբեբոային և Դինդիմինային՝ ըստ նրանց պաշտամունքի վայրերի»⁶⁷: Նույն տեղում Ստրաբոնը հնարավոր է համարվում, որ կաթիրական ծեսերը հույներին են անցել **ասիական ժողովուրդներից, որի համար հիմնավորումներ են բերվում:** Հայտնվում է նաև, որ կաթիրական տոները նման են Դիոնիսիոսի միստերիաներին և տարածված են եղել Ասիայից մինչև Հնդկաստան: Եվ որ «այդ դեպի **բազմատեսակ անուններից** կարելի է հետևանք, որ նրանք կոչվել են ոչ միայն աստվածներին ծառայողներ, այլև իրենք իրենց են համարել աստվածներ: Նրա այս հիշատակումից կարելի է հանգել հետևության, որ այդ «դիվական պաշտամունք»-ը, որն իրականում կաթիրական-գրադաշտական է, նվիրված է եղել Արամազդին: Այդ նա է

⁶⁶ Страбон. նշվ. աշխ., էջ 443.

⁶⁷ Страбон, նշվ. աշխ., էջ 447:

ունեցել բազմաթիվ անուններ: Ըստ Ավեստայի «Օրմազդ-յաշտ»-ի՝ նրա անունները 72-ն են, այլ տվյալներով՝ ավելի շատ⁶⁸: Նրա օրինակով բազմաթիվ անուններ են տրված եղել նաև Անահիտին, նրա զավակներին, սրբության աստիճանի հասած նրա քրմերին: Հետևելով այդ տրադիցիային՝ Գրիգոր Լուսավորիչն իր «Հաճախապատում ճառք»-ի առաջին երկու ճառերում Քրիստոսին տալիս է շուրջ 70 անուններ⁶⁹:

Հաստատվում է նաև, որ Փոքր Հայաստանում և դրան հարող հռոմեական մարզերում՝ բնակեցված **հայերով, եղել են կաթիրական համայքներ, որոնց անդամները՝ կաթիրներ կամ գաբարներ և կաթիրուհիներ, կատարել են յուրահատուկ ծեսեր, ծիսական պարեր և օրգիաներ՝** նվիրված Զևսի (Արամազդի) ծննդյան օրվան, ներկայացրել տեսարաններ նրա դաստիարակության պրոցեսների, էպիզոդների մասին և ի պատիվ աստվածների մոր՝ Անահիտի: Ստրաբոնը նույն երկի 21-րդ գլխում հայտնում է նաև, որ Կաթիրները, կոլոսոսները և կորիբանտները նույնություն են, նրանք «եղել են երիտասարդ մարդիկ և պատանիներ, որոնց հրավիրել են ռազմական պարեր կատարելու՝ **աստվածների Մոր պատվին կատարվող տոներին**»: ... Եվ որ նրանք «պարային մաներայով քայլել են և **գլխով հարու տվել**»⁷⁰: Ստրաբոնը չի նշում, թե երբ են դրանք կատարվել, բայց համեմատելով Ագաթանգեղոսի երկի 22-րդ պարբերության հետ՝ կարելի է գալ հետևության, որ դա կատարվել է հունվարի սկզբին, երբ զորքը վերադարձած է եղել հաղթական արշավանքից, և որ դրա տղամարդ մասնակիցները եղել են զինվորականներ, որոնք կատարել են ռազմական պարեր (օրինակ՝ քոչարի) և դրա ընթացքում աղաղակել:

Ստրաբոնը նաև հայտնում է (գիրք 12-րդ, գլ. 30-31-րդ), որ Պոնտոսում, այն է՝ Հայկական Խաղտիքում և Փոքր Հայքում, կան տեղանք և տաճարական համալիր՝ կոչվող «Կաթիրներ»: «Կաթիրները գտնվում են Պարիադրես (Պարխար) լեռների ստորոտում: Կաթիրներում է գտնվել Միհրդատի պալատը»⁷¹: Սա բացառիկ նշանակություն ունեցող տեղեկություն է և նշանակում է, որ հռոմեացիների դեմ անգիջում և պերմանենտ կերպով պատերազմ մղող Փոքր Հայքի և Խաղտիքի թագավոր Միհրդատ Վեցերորդ Եվպատորը իր

⁶⁸ Авеста в русских переводах (1861-1996). Санкт Петербург, 1998, էջ 162-172.

⁶⁹ Հաճախապատում ճառք/Մատենագիրք հայոց, Ա հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 7-17:

⁷⁰ Страбон, նշվ. աշխ., էջ 450:

⁷¹ Страбон, նշվ. աշխ., էջ 443.

երկրում գտնվող և գործող կաթիրական տաճարների մոտակայքում ունեցել է պալատ: Իսկ դա կապ է այս թագավորի ու կաթիրական քրմական ուխտի (օրդեն), նրանց ռազմական և այլ բնույթի ծեսերի հետ: Դա նշանակում է նաև, որ այդ ծեսերը եղել են հայկական թագավորական պաշտոնական ծեսեր՝ կապված թշնամու դեմ տարած հաղթանակների և հաղթական Արամազդ աստծու ծննդյան օրվա, նրա վեց հիպոստասների և նրա դուստր ու կին Անահիտի հետ: Եվ հայոց Խոսրով Երրորդ թագավորի կոչը՝ ուխտի գնալ և տոներ կատարել յոթնփորակյան բազիլներում, առաջին հերթին Ափշերոնի տարածքում գտնվող և հետագայում «Աղջկա աշտարակ» կոչված բազիլքում այն տոներու, այս նույն կաթիրական ռազմական տոների կապակցությամբ է եղել: Դրանով հաստատվում է նաև, որ Խոսրով Երրորդ Մեծը զինվորականներին հրավիրել է կաթիրական ծեսերի մասնակցելու:

Նույն երկի 12-րդ գրքի 1-ին գլխի 29-րդ ենթագլխում Ստրաբոնը հայտնում է նաև, որ Փոքր Հայաստանի շրջաններից մեկում՝ Փանարեայում, գտնվող Պարիադրես (Պարիսար) լեռների լանջերին, Հայաստանից հոսող Լիկոս, ինչպես նաև Ամասիա քաղաքի կիրճից հոսող Իրիդ (Իրիս) գետերի միախառնման տեղում կա մի քաղաք, որը կառուցել և իր անունով Եվպատորիա է կոչել Միհրդատ Եվպատորը⁷²: Հասկանալի է, որ քաղաքը եղել է զրադաշտական-հայկական, քանզի կառուցվել է հայոց թագավորներից մեկի կողմից, գտնվել Փոքր Հայաստանում՝ երկու գետերի միախառնման տեղում⁷³: Ըստ Ավեստայի («Արդվի-Սուր Անահիտ» յաշտ, 101-104, 108, 112 տներ)՝ փաստորեն հայոց բոլոր սրբազան քաղաքներն ու տաճարները, ինչպես սա, կառուցված են եղել սրբազան գետերի՝ Եփրատի, նրա վտակ Արա-

⁷² Երբեմն Միհրդատ Եվպատորը ներկայացվում է որպես ինչ-որ անորոշ ազգության, առավելապես հույների և վերջիններիս պատկանող երկրի՝ Պոնտոսի, թագավոր: Դա խորապես հակասում է պատմական ճշմարտությանը: Նա եղել է պարթև և Արշակունի, հայերի ու նրանց երկրի թագավոր, իսկ նրա գործի զինվորները եղել են հայեր: Այլ որևէ ժողովրդից սերած թագավորը և զինվորները, հատկապես հույները, այդքան համառ և երկարատև պատերազմ չէին մղի հռոմեացիների դեմ: Նման փաստ որևէ տեղում և ժամանակ չի գրանցվել: Փոքր Հայքում և հայոց Խաղտիքում ապրել են նաև հույներ, բայց նրանք եղել են եկվորներ: Պետք է նաև նշել, որ Ստրաբոնն ամեն կերպ ձգտում է Կապադովկիան և Պոնտոսն առավելապես հունա-հռոմեական ներկայացնել և ոչ թե հայկական:

⁷³ Ըստ Երեմյանի գծած քարտեզի՝ «Կաթիրիա» քաղաքը գտնվում է ոչ թե Լիկոս և որևէ այլ գետի խառնման տեղում, այլ մինչև Լիկոսի կամ Գայլի մեկ այլ գետի հետ խառնվելը, դրա մի ոլորանի վրա: Տե՛ս «С.Т. Еремян. Атлас к книге «История Армянского народа». Ереван, Айнепрат, 1952»:

ծանիի (Արդվի-Սուր), Արաքսի, Հրազդանի, և այլ գետերի ոլորանների վրա, դրանց միախառնման տեղերում, ծովերի ու լճերի ափերին⁷⁴: Հետագայում Եվպատորիան Պոմպեոսի կողմից վերանվանվել է **Մագնոպոլիսի**: Հայտնվում է նաև, որ «Այդ քաղաքը (Մագնոպոլիսը – Ս.Խ.) գտնվում է հարթության մեջտեղում, իսկ **կաբիրները** (տաճարական համալիր և տարածք – Ս.Խ.)՝ Պարիադրես լեռների ստորոտում, Մագնոպոլիսից 150 ստադիա դեպի հարավ: Կաբիրներում կառուցված է եղել Միհրդատի պալատը, ջրահաց, գազանանոց: Դրանց մոտ եղել են որսորդական տեղեր...»: Այնուհետև նշվում է, որ կաբիրական տեղանքից (տաճարական համալիրից – Ս. Խ.) մոտ 200 ստադիա հեռավորության վրա գտնվում է, «այսպես կոչված, **Կենոն Խորիոն** (ըստ ծանոթագրության «նոր տեղ») կառույցը: Այն (պարիսպներով – Ս.Խ.) ամրացված կախովի ժայռի վրա է, որի գլխին բխում է հորդառատ աղբյուր, իսկ դրա տակ հոսում է գետը՝ խոր անդունդով...: Ժայռի բարձրությունը լեռնագագաթներից ահռելի բարձր է և անմատչելի: Այն **շրջապատված է զարմանալի պատով**, որի մի մասը քանդվել է հռոմեացիների կողմից»: Նշվում է նաև, որ այդ կառույցին ավելի մոտիկ, ոչ ավելի քան 120 ստադիայի չափով, հնարավոր չէ ճամբար խփել, քանի որ այն **շրջապատված է անանցանելի անտառներով**, քարոտ և ավազոտ տեղերով: Այսպիսով, բոլոր հատկանիշները կան հաստատելու, որ Կենոն Խորիոնը եղել է կաբիրական աշտարակ, ընդ որում՝ բարձրաբերձ, անմատչելի և սրբազան նշանակություն ունեցող, ինչպես նաև բնակավայրերից ու տաճարական քաղաքներից հեռու, որը դրա հատկանիշներից է: Ափշերոնյան թերակղզու և Վանա ծովակի ափին գտնվող ու արդեն նկարագրված աշտարակները նույնպես քաղաքներից որոշ հեռավորության վրա են գտնվել:

Հայտնվում է նաև, որ **Կենոն Խորիոնում** են պահվել նաև Միհրդատ արքայի ամենաթանկ գանձերը, որոնք «հափշտակել է Պոմպեոսը, և նվիրաբերել Կապիտոլիումին»: Քանի որ Հռոմի կապիտոլիում բլրի վրա է գտնվելիս եղել Յուպիտերի՝ հռոմեական պանթեոնի գլխավոր աստծու տաճարը և արձանը, ապա պարզ է, որ այդ գանձերը կողոպտվել, տարվել են Հռոմ և նվիրաբերվել Արամազդին համարժեք համարվող աստվածահայր Յուպիտերին: Իսկ դա ևս ապացույց է այն բանի, որ Պոմպեոսի ավերած և կողոպտած Կենոն Խորիոն աշտարակն իսկապես էլ նվիրաբերված է եղել Արամազդին, նրա հիպոստասներին, ինչպես նաև Անահիտին:

⁷⁴ Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 239-241:

Ե. Բլավատսկայան իր «Թեոսոֆիական բառարան»-ում բազմիցս հիշատակում է «կաբիրներ» կամ «կաբեյրներ» կոչվող կրանական խորհրդավոր համայնքները և դրա առաջաբանում նշում, որ նրանք եղել են **«հզոր պաշտողներ, Ջեդեկ Արդարի որդիները. Աստվածների խումբ՝ պաշտվող Փյունիկայում»**: Նրանք այնտեղ կոչվել են **«ալետներ, եղել նույնական տիտանների, կարիբանտների, կուրետների և տելխինների հետ»**: Նշվում է նաև, որ կաբիրները կամ ալետները եղել են «Ագրուերի (Սատուրնի) էմանացիաները, և կապ ունեն կրակի, արևի ու կայծակի (մարուքների) բոլոր աստվածների հետ»⁷⁵: Այսպիսով, հաստատվում է, որ կաբիրները եղել են կրակապաշտներ, արևապաշտներ և կայծակնապաշտեր: Ընդ որում շեշտվում է այն հանգամանքը, որ կաբիրական համայնքները ստեղծվել են ոչ թե Հունաստանում, այլ այնտեղ գնացել են արևելքից, մասնավորապես՝ Փյունիկայից: Նույն առաջաբանում բացահայտվում է եբրայերեն «գեբեր» կամ «գիբորում» բառի իմաստը: Պարզվում է, որ այն ունի նույն իմաստը, ինչ **«կաբիր»**-ը և նշանակում է «հզորագույն մարդիկ»: «Նրանք հզորագույն հրեշտակներ են երկնքում, իսկ երկրի վրա՝ հսկաներ՝ հիշատակվող «Ծննդոց» գրքում»⁷⁶: Նրանց պաշտել են նաև հին հրեաները, նրանց կոչել կաբիրներ կամ կաբիրիմ: Եվ որ եբրայերեն լեզվով «գիբարիմ» նշանակում է «հզոր», իսկ երբևիցե բոլոր աստվածությունները կապված կրակի հետ, անկախ այն հանգամանքից, նրանք աստվածացված էին, դժոխային թե վուլկանական՝ կոչվել են կաբիրներ»: Մովսես մարգարեն եղել է կաբալա համայնքի հիմնադիրը, որը նույնպես կապ ունի կաբիր համայնքի ու գաղափարի հետ: Իսկ քրիստոնյաները նրանց համարել են դևեր, «թեև հրեշտակապետերը այդ կաբիրների անմիջական մետամորֆոզներն են»: Դրանց մասնակիցները հանդես են եկել որպես աստվածներ և ոչ մի պրոֆան իրավունք չի ունեցել արտասանել նրանց անունները, խոսել նրանց անունից և նրանց մասին: Հերոդոտոսը նրանց անվանում է կրակի աստվածներ և մատնացույց անում Վուլկանին՝ որպես նրանց հոր: Կաբիրները ղեկավարել են միստերիաներ և նրանց քանակը երբեք չի բացահայտվել, իսկ նրանց ծիսական նշանակությունը եղել է սրբազան»⁷⁷: Դա նշանակում է, որ հայոց «Աղջկա աշտարակ»

⁷⁵ Блаватская Е. П., Теософский словарь. Изд. 2-е. М., «Сфера», 1994, Электронный вариант, с. 13-14, 130.

⁷⁶ Блаватская Е. П., Теософский словарь, էջ 115:

⁷⁷ Блаватская Е. П., Теософский словарь, էջ 178:

կոչված կաբիրական շինություններում պաշտվել են հզորագույնները, հաղթական տիտանները և այդ համայնքները եղել են ռազմականացված:

Ե. Բլավատսկայան, հիշատակելով զանազան աղբյուրներ՝ հաստատում է, որ Կաբիրների կողմից, որոնք եղել են նաև ուսուցիչներ և դաստիարակներ, հասարակական դպրոցներում դասավանդվել են ֆիզիկայի, բժշկության, բանաստեղծության, երաժշտության օրենքների, իրավունքի և կանխագուշակության մասին գիտություններ: Նման մի դպրոց Պարսկաստանում նկարագրում է Քսենոֆոնը⁷⁸: Մենք ապացուցել ենք, որ նման դպրոցներ եղել են նաև զրադաշտական, հետո նաև՝ քրիստոնեական Հայաստանում, օրինակ՝ Աշտիշատում, որտեղ մի զրադաշտական այդպիսի դպրոցում սովորել է նաև Մ. Մաշտոցը⁷⁹: Հիպոկրատի երդումը եղել է ոչ թե ինչ որ այլ բան, այլ միստիկի, կաբիրի պարտականություն: Հիպոկրատը եղել է Ասկլեպիոսի քրմերից, և նրա որոշ ստեղծագործություններ պարահական են դարձել հանրամատչելի»: Եվ որ եղել են ասկլեպիոսական, վակիսական միստերիաներ՝ նվիրված Դիոնիսիոս աստծուն, որոնք, ի վերջո, միավորվելով՝ կոչվել են էլեֆսինյան միստերիաներ: «...Հին տաճարներում դրանք կատարվել են հիերոֆանտների կողմից՝ թեկնածուների (քրմության թեկնածուների – Ս. Խ.) օգուտի և նրանց ուսուցման համար»: Այս առթիվ պետք է նշել Թովմա Արծրունու կողմից Վանա ծովակի մոտ գտնվող բարձրաբերձ աշտարակի մոտ գտնվող Ասկլեպիոսական բուժիչ խոտերի աճեցման փաստը: Սրանով ևս հաստատվում է, որ Արտաշես Չորրորդի կառուցած այդ աշտարակն իսկապես էլ եղել է կաբիրական:

Ըստ Բլավատսկայայի՝ կաբիրական ծեսերը եղել են գաղտնի, խորհրդավոր, կատարվել հանդիսավոր կերպով, և ամեն մի սիմվոլ՝ կապված դրանց հետ, ունեցել է սրբազան նշանակություն: Իսկ տոները եղել են հանդիսադիր, բազմության ներկայությամբ: «Պլատոնը և այլ իմաստուններ վկայում են, որ միստերիաները՝ որպես էթիկայի դպրոցներ, ունեցել են բարձր կրոնական, բարոյական նշանակություն և թողել բարեքեր ազդեցություն»: Նշվում է, որ դրանք կատարվել են նաև Եգիպտոսում, Նեղոսի կղզիների վրա, նվիրված են եղել արևային աստվածությանը: Արևի աստվածը զրադաշտության մեջ Արամազդն է: Եվ այդ հանգամանքը, ինչպես նաև

⁷⁸ Ксенофонт. Киропедия // М., «Наука», 1976.

⁷⁹ Khachatryan A. Samvel, Gchildren, Yoats, Aults and Elders in Zoroastrian and earli Christian Armenia. European Journal of Humanities and Social sciences, № 3, Vienna, 2018, p. 156-165.

սրբազան գետի ափին լինելը նույնպես ապացույց է այն բանի, որ կաթիրական պաշտամունքը եղել է հայկական: Նշվում է նաև, որ միստերիաներն ամեն մի երկրում ունեցել են առանձնահատկություններ, եղել դրամատիզացված ներկայացումներ՝ նվիրված կոսմոգոնիային և բնությանն ընդհանրապես, աստվածներին, որոնք մարմնավորվել են քրմերի և նեոֆիտների (նորադարձների – Ս. Խ.) կողմից: Նրանք կատարել են զանազան աստվածների ու աստվածուհիների դերեր՝ կրկնելով ենթադրվող հատվածներ (ալեգորիաներ) նրանց կյանքից: Դրանց գաղտնի նշանակությունը թեկնածուներին բացատրվում էր իրենց ուսմունքին հաղորդակից դարձնելիս և մարմնավորվում փիլիսոփայական դոկտրինաների մեջ»⁸⁰:

Այսպիսով, կարելի է գալ հետևության, որ Վանա ծովակի ափին, Սեբաստիայի Գայլ կամ Լիկոս գետի ափին, ինչպես նաև Ափշերոնյան թերակղզում, Դարբնաց քարում և այլուր գտնվող բարձրաբերձ աշտարակները եղել են հայկական, նվիրված են եղել Արամազդին ու նրա վեց համշասպանդներին: Կարելի է նաև գալ հետևության, որ ինչպես Արամազդի զավակ-աստվածներին, այնպես էլ Արամազդի վեց համշասպանդ-հիպոստասներին ծնունդ է տվել Անահիտ աստվածուհին իր հայր և ամուսին Արամազդի հետ կենակցելու միջոցով: Դրա համար էլ կաթիրական ծեսերում՝ կատավող համապատասխան շինությունների մոտ և մեջ՝ հետազայում ստացած «Աղջկա աշտարակ» անվանումը, միշտ մասնակցություն է բերել նաև Անահիտը, իսկ նրա արձանը կանգնեցվել է աշտարակի գագաթին՝ որպես մայրության, վերածննդի, փարթամության ու կրքոտության խորհրդանիշ: Այդ պատճառով էլ կաթիրական տոներին մասնակցել և դերակատարություն են ունեցել նաև քրմուհիներ և ուխտավոր կանայք: Այդ ծեսերում զինվորականների հագուստ ու զրահներ հագած քրմերի, քրմուհիների ու ուխտավոր կանանց կողմից կատարվել են նաև պարեր, ցուցքեր և գովերգեր՝ նվիրված Ինչպես Արամազդին ու նրա կին և դուստր Անահիտին, այնպես էլ Արամազդի մյուս դուստրեր Աստղիկին և Նանեին: Հենց Արամազդի ու Անահիտի, Վահագնի ու Աստղիկի, Միհրի ու Նանեի օրինակով էլ ուխտավոր աղջիկները կատարել են կուսության զոհաբերություններ, զբաղվել սրբազան պոռնկությամբ՝ տրվելով ուխտավոր հերոս զինվորականներին: Ուխտագնացության և տոների ընթացքում քրմուհիները հաղթական զինվորներին ու քրմերին մատուցել են սեռական ծառայություններ:

⁸⁰ Блаватская Е. П., Теософский словарь, էջ 251-252:

Ծեսերը և զոհաբերությունները կաբիրները կատարել են սպառազինված վիճակում, կրել պղնձե վահաններ, պարել ռազմական պարեր և երգել աստվածահայրերի ծննդյան, նրանց մայրերի (հայերի մոտ՝ Անահիտի) պատվին գովերգեր: Պարերի ժամանակ էլ նրանք ցուլերի նման իրար պոզահարել, հարու են տվել, ըմբշմարտել են՝ ներկայացնելով պայքար հանուն կանանց սրտերի նվաճման: Դրան են նվիրված եղել հանդիսադիր խաղերը: Այդ մասին է վկայում նաև Բաքվի Աղջկա աշտարակի մոտ գտնված ցլի գլուխը: Որ այդ աշտարակները նվիրված են եղել Արամազդին և զինվորականների կողմից ծեսեր կատարելուն, հաստատվում է նաև այն փաստով, որ Ագաթանգեղոսը Արամազդին անվանում է Արի Արամազդ⁸¹: Այդ ուխտագնացությունը և տոները կարող էին կատարվել՝ սկսած Դեկտեմբերի 25-ից, որը Միհր աստծու ծննդյան օրն է, և ավարտվել հունվարի առաջին տասնօրյակում, երբ տոնվել է Արամազդի ծննդյան օրը⁸²: Ընդ որում, այդ ծեսերը կատարվել են ոչ միայն Ափշերոնյան թերակղզու Աղջկա աշտարակում, այլև դրա մոտ գտնվող տաճարական քաղաքում կամ քաղաքներում:

Կաբիրական բարձրաբերձ աշտարակները եղել են Արամազդի մեծության ու հզորության խորհրդանիշներ: Դրանք եղել են ռազմականացված, ուխտեր կամ միաբանությունների պաշտամունքային շինություն՝ կոչված սպասարկելու պատերազմ գնացող ու վերադարձող զինվորականներին, նրանց անպարտելիության վկայարան: Նրանց գագաթին կանգնեցված է եղել Անահիտի՝ Մեծ Մոր մայրությունը, վերածնունդը, բարեբերությունը, առատությունը, անմահությունը և հաջողությունը խորհրդանշող արձանը: Առանց նրա Արամազդի և նրա համշասպանդների, ու մարդկանց կյանքն ու ֆունկցիոնավորումն անհնար է պատկերացնել: Դրա համար էլ այդ աշտարակների գագաթին եղել է Անահիտի (Աստղիկի) արձանը, որպես այդ համշասպանդների ու աստվածների կյանքի խորհրդանիշ, զինվորականներին հաջողություն տվողը և դրանից զրկողը: Այդ հանգամանքով էլ պայմանավորված է նշված աշտարակների Աղջկա աշտարակ անվանումը:

Կաբիրական համայնքը փաստորեն եղել է ռազմականացված օրդեն, ուխտ՝ իր յուրահատուկ կանոնադրությամբ, երդումների համակարգով, ծեսերով, տոներով: Ընդհանրապես համարվում է, որ քրմուհիները և ուխտա-

⁸¹ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 80-81:

⁸² Ալիշան Ղ., Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 248-254, Պետրոսյան Ա., Արամազդ, Երևան, «Վան Արյան», 2006, էջ 8:

վոր կանայք, հատկապես կույսերը զրադաշտական տաճարներում տղամարդկանց հետ շահադիտական նպատակով են սեռական հարաբերության մեջ մտել՝ օժիտ հավաքելու նպատակով: Այն երբեմն ծիսական պոռնկություն է կոչվում: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ նրանք ծիսական սեռական ակտ են կատարել կաբիրական աշտարակ-տաճարներում, դրանց կից իջևանատներում՝ հանդես գալով Անահիտի, Աստղիկի և Նանեի, նրանց նաժիշտների ու սպասուհիների դերերում՝ իրենց մարմնով պարգևատրելով այն ռազմիկներին, ովքեր վերադարձած են եղել հաղթական պատերազմից:

Ինչ վերաբերում է հայկական-կաբիրական ճարտարապետական դպրոցին և աշտարակաշինության արվեստին, ապա կարելի է գալ եզրակացության, որ այն անմիջական կապ ունի Բաբելոնի Աշտարակի հետ, որպես այդպիսին՝ հիմնվել է Բաբելոնից Հայաստան նահանջած Հայկ Նահապետի կողմից մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջում: Այդ ճարտարապետական արվեստն իր լիակատար զարգացումն է ստացել զրադաշտական քաղաքակրթության արշալույսին՝ մ.թ.ա 7-րդ դարում: Կարելի է նաև ենթադրել, որ Բաբլի **Աղջկա աշտարակը** կառուցվել է հենց այդ ժամանակ, նրա իմաստը և նշանակությունը վերաիմաստավորվել, այն նվիրվել է աստվածահայր Արամազդին ու նրա վեց համշասպանդներին, մասամբ էլ՝ Անահիտ դիցուհուն:

Այսպիսով, կարելի է գալ հետևության, որ կաբիրական տաճար-աշտարակները, այդ թվում՝ Բաբլի, նվիրված են եղել Արամազդին, նրա վեց համշասպանդներին, նրա դուստր և ամուսին, Մեծ Տիկին Անահիտին: Վերջինս եղել է զրադաշտական պանթեոնի աստվածների մայրը, մայրության, փարթամության, որդեծնության, ընտանիքի հովանավորը, արիական հերոսներին ու զինվորականներին հաջողություն տվողը և հաջողության հասնելու դեպքում կանանց՝ նրանց տրվելուն, այդ թվում՝ կույսերին, խրախուսողը: Կաբիրական տոնախմբություններում և ծեսերում փառաբանվել են Արամազդի, նրա համշասպանդների հետևորդ, Անահիտ ասվածուհուց հաջորդություն խնդրած և պատերազմում հաղթած զինվորական հերոսները, նրանց տղամարդկային առնականությունը: Քրմուհիները և ուխտավոր կանայք, Անահիտ աստվածուհու և նրա նաժիշտների դերերը կատարող պարուհիները և երգչուհիները, ցուցքեր կատարողները նրանց պատվին կատարել են ծիսական գովասանական երգեր, հիմներ, պարեր և ցուցքեր: Զինվորականները և քրմերը ներկայացել են ռազմական զենքով ու զրահներով, մասնակցել ծիսական ռազմական պարերին, ցուցադրել իրենց առնանդամները, կա-

նայք և քրմուհիները բարձրացրել են իրենց փեշերը և այլն, որից հետո սկսվել են սեռական բնույթի օրգիաներ, կատարվել է գիջություն, հերոսներին մատուցվել են սեռական ծառայություններ: Նման ծեսերից ու զոհաբերություններից հետո կատարվել են նաև հանդիսադիր խաղեր, մրցություններ, գուսանական և թատերական բեմադրություններ, որսորդություն և այլն: Հենց այդպիսի կաթիրական տոնախմբության էլ պարսկական արշավանքից վերադարձած իր զինվորականներին կոչ է արել մասնակցել Խոսրով Երրորդ Մեծ թագավորը, որի մասին վկայում է Ագաթանգեղոսը: Եվ այդպիսի տոնախմբության վայր, առաջին հերթին, եղել է Բաքվի կաթիրական յոթնփորակյան բազինքը, որն էլ գագաթին կանգնեցրած Անահիտ դիցուհու բազինի պատճառով կոչվել է **Աղջկա աշտարակ**:

Այսպիսով, հերքվում են ադրբեջանցի պատմաբանների մերկապարանոց պնդումներն այն մասին, որ Բաքվի **Աղջկա աշտարակը** կառուցվել է ներկայիս ադրբեջանցիների նախնիների կամ էլ սկյութների, պարսիկների, որևէ այլ ժողովուրդների ու ցեղերի ներկայացուցիչների կողմից մ.թ.ա. 8-7-րդ կամ էլ մ.թ. 11-12-րդ դարերում: Բերվում են բազմաթիվ ապացույցներ և հիմնավորվում է, որ այն հայկական-կաթիրական ճարտարապետական ֆեոնոմենալ դպրոցի կառույցներից է՝ դրան համապատասխան ձև և ոճ ունեցող: Այն հավանաբար կառուցվել է մ.թ.ա. 7-րդ դարում՝ զրադաշտության արշալույսին: Հայերից էլ հին հույները, փյունիկեցիները և եգիպտացիները ընդօրինակել են կաթիրական ծեսերը և աշտարակաշինության արվեստը: Բաքվի **Աղջկա աշտարակը** դրա ամենավառ և միակ կանգուն օրինակն է, զուտ հայկական երևույթ, որը գտնվում է պատմական Հայաստանի տարածքում: Ճիշտ այդպիսի աշտարակ-տաճար է կառուցած եղել նաև հայոց Արտաշես Չորրորդ Արշակունի թագավորը Վանա ծովակի ափին: Դրա կառուցման ձևը և ոճը փոխանցվել է հայոց քրիստոնեական եկեղեցաշինությանը, արտահայտվել դրա այնպիսի դրսևորումներում, ինչպիսին է 6-րդ դարի Զվարթնոց տաճարը, Անի մայրաքաղաքի որոշ եկեղեցիներ և այլն: **Աղջկա աշտարակը** կամ որևէ այլ նման աշտարակ չեն կառուցել և չէին կարող դա անել կիմերական, սկյութական, աղվանական կամ հյոսիսկովկասյան, թուրքական ցեղերը: Նրանք պարզապես ի վիճակի չեն եղել դա անել՝ կապված իրենց զարգացման աստիճանի ցածրության, համապատասխան էլիտայի բացակայության հետ: **Աղջկա աշտարակը հայկական երևույթ է և ոչ թե թուրք-ադրբեջանական**: Չի եղել ոչ մի ադրբեջանական ափշերոնյան, կեդաբեկյան, միդիական կամ նախիջևանյան ճարտարապետական

դպրոց և չէր կարող լինել: Պարսիկներն էլ այն չեն կառուցել՝ պայմանավորված նրանց զրադաշտական հավատի տարբերակի որոշ պահանջներով, որոնցով արգելված է եղել տաճարների կառուցումը: Այն ոչ մի կապ չունի հայոց պատմական Փայտակարան, Բաղասական և այլ աշխարհների տարածքները ներկայումս զբաղեցնող և այնտեղ ոչ վաղ անցյալում պետություն կազմավորած աղբրեջանական-թուրքական ժողովրդի հետ: Դրա մասին աղբրեջանական պատմագետները ոչ մի ապացույց չեն կարողացել ներկայացնել:

ABOUT THE BAKU “MAIDEN TOWER”

KHACHATRYAN SAMVEL

PhD in Law, Associate Professor, GSU Lecturer

e-mail: khachatryan08@mail.ru

There are many publications about the Baku “Maiden Tower”, in which Azerbaijani historians, manipulating and falsifying the facts, vainly try to substantiate that the Baku Maiden Tower was built by their Turkic ancestors, either in the 12th, or in the 8th-7th centuries BC. Their unfounded allegations are rebutted in this work. Evidence is provided and substantiated that the Baku Maiden Tower could not have been built by the Scythians, Turkic peoples, Persians, as well as other peoples and tribes. It is a monument of Armenian architecture, a Zoroastrian Kabir temple, identical to other Armenian temple-towers such as the one built by King of Armenia Artashes IV Arsacid (Arshakuni) on the shores of Lake Van in the 1st century AD. Similar tower-temples, although more ancient, also existed in other regions of Armenia. They were dedicated to the main Zoroastrian deity Aramazd and his six hypostases. The Baku Tower was called “Maiden” in honor of the goddess Anahit, the daughter and wife of Aramazd. She played an important role in the Kabir rituals, and her statue was placed on the top of the tower.

Key words: *Armenia, Lesser Armenia, Azerbaijan, Aghvank, Scythians, Cimmerians, Turkic peoples, Absheron, Baku, Maiden Tower, Kabeiri, Gabaru, legend.*

О БАКИНСКОЙ ДЕВИЧЬЕЙ БАШНЕ

ХАЧАТРЯН САМВЕЛ

Кандидат юридических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

электронная почта: khachatryan08@mail.ru

Существует множество публикаций о Бакинской Девичьей башне, в которых азербайджанские историки, подтасовывая и фальсифицируя факты, тщетно пытаются доказать, что Бакинская Девичья башня была построена их предками-тюрьками, то ли в 11-12-ом, то ли в 8-7 вв. до н.э. Их голословные утверждения опровергаются в данной работе. Приводятся убедительные доказательства того, что Бакинская Девичья башня не могла быть построена также скифами, тюрьками, персами, равно как и другими народами и племенами. Она является памятником армянского зодчества, зороастрийским кабирским храмом, идентична другим армянскими башням-храмам, например, такой же башне, построенной в 1-ом веке н.э. царем Армении Арташесом Четвертым Аршакидом, на берегу озера Ван. Подобные башни-храмы, но более древние, существовали и в других регионах Армении. Они были посвящены главному зороастрийскому божеству Арамазду и его шести ипостасям. А название «Девичья», Бакинская башня получило в честь богини Анахит, дочери и жены Арамазда, которая играла важную роль в кабирских обрядах и статуя которой стояла на вершине башни.

Ключевые слова: *Армения, Малая Армения, Азербайджан, Албания, скифы, кимеры, тюрьки, Апшерон, Баку, Девичья башня, кабирь, Габару, легенда.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.08.2022թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 15.08.2022թ.:

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2023թ.: